Regioninė konsultacija: Holokausto laikotarpio turto restitucija. 10 metų nuo Terezino deklaracijos

2019
12 02

© Geros valios fondas

http://gvf.lt/wp-content/uploads/2019/11/Programa_LT.pdf

Regioninė konsultacija: Holokausto laikotarpio turto restitucija. 10 metų nuo Terezino deklaracijos

2019
12 02

Iš kairės į dešinę: Michael Hilsenrath (Pasaulio žydų restitucijos organizacija), Josifas Buršteinas (Geros valios fondo valdybos narys), Inna Ioffe (Ukrainos žydų konfederacija), **Christoph Dieckmann**, Dainius Junevičius (Užsienio reikalų ministerijos ambasadorius ypatingiems pavedimams), Emanuelis Zingeris (LR Seimo narys), Arie Ben-Ari Grodzensky (Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje pirmininkas), **Péter Feldmájer**, Gennady Kofman (Panevėžio miesto žydų bendruomenės vadovas), **Dan Seth Mariaschin** („B'nai B'rith International"), **Andrew Eliot Baker** (Geros valios fondo valdybos pirmininkas), **Faina Kukliansky** (Geros valios fondo valdybos pirmininkė), **Monika Krawczyk**, **Dirk Roland Haupt**, Moisej Šapiro (Švenčionių rajono žydų bendruomenės pirmininkas), **Dmitry Krupnikov**, **Piotr Puchta**, **Tomáš Kraus**, Gercas Žakas (Kauno žydų bendruomenės pirmininkas).

PRANEŠĖJŲ KALBOS

FAINA **KUKLIANSKY:** sveikinimo žodis Restitucijos konferencijos dalyviams

Per istorinę Prahos konferenciją Ieškinių konferencijos specialusis derybininkas Stuartas E. Eizenstatas citavo Nobelio premijos laureatą Elie Wieselį: „Naciai ir jų kolaborantai pavogė turtą iš turtingų ir vargą iš vargšų.“ Išties – Holokaustas buvo ne tik vienas žiauriausių genocidų per žmonijos istoriją, bet ir didžiausias apiplėšimas pasaulyje.

Praėjo 80 metų nuo nacistinės okupacijos, o mes vis dar ginčijamės, kas yra aukos, kas žudikai ir kas herojai – ar tai tie, kurie žudė žydus, ar tie, kurie kovojo su naciais?

Holokausto Lietuvoje metu išžudyta beveik visa Lietuvos žydų bendruomenė, o per stebuklą išgyvenę žydai buvo ištremti į Sibirą. Tačiau kur yra šių žmonių turtas? Kur jų namai? Kur jų rūbai ir iš kartos į kartą perduodamos šeimos relikvijos?.. Aš nė neklausiu, kur jų gyvenimas... Kur, kur, kur...

Nors šių Holokausto aukų gyvenimas taip greitai dingo, turtas tikrai išliko. Deja, neteisėtų savininkų posesijoje.

Šiandieną, rodos, šiuo klausimu jokių prošvaisčių ar vilčių nėra. Kaip nebėra ir tų, kurių gyvenimas – vaikai, kiti artimieji – buvo atimti, ir, net jei tai yra ir nepalyginama, buvo pasisavintas visas jiems priklausęs turtas.

Restitucijos klausimas pirmiausia yra ne teisinis, o politinis, humanistinis klausimas. Lietuvos valstybė privalo pripažinti savo, kaip valstybės, atsakomybę. Tiek daug kalbame apie pilietybės tęstinumą ir ryšį su valstybe, diskutuojame apie pilietybės atkūrimą, tačiau iš karto viską užmirštame, kai reikia pasirūpinti nacių aukomis ir grąžinti tai, kas kadaise buvo pagrobta.

Kaip atsiranda įstatymai? Juk juos priima LR Seimas. O kas yra Seimas? Tai valstybė. O po to, dengiantis „Lietuvos Respublikos vardu...“, liekama prie sprendimų neatkurti pilietybės, nes žydai buvo repatriantai, negrąžinti jiems nuosavybės, nes jie nebuvo piliečiai. Ir išvis ko gi čia tie žydai nori? Vis jiems per maža... O ir šiaip jūsų čia neliko, tad ko gi triukšmaujate?!

Kaip tik tada tampa nebesvarbu, kad žydai, tie patys, kuriuos vėliau jų bendrapiliečiai nužudė ir apiplėšė, kovojo už Lietuvos nepriklausomybę, kūrė ūkį, pramonę, prekybą, augino Lietuvos mokslą ir menus. Iki šios dienos, kad ir kaip keistųsi pozicija ir opozicija, vis nepavyksta pasiekti teisingumo, kuris, matyt, būna tik kitose valstybėse ar utopinėse pasakose. Turtas aukoms negrąžintas.

Apie tai ir pakalbėkime.

ANDREW ELIOT **BAKER:** kreipimasis į Restitucijos konferencijos leidinio skaitytojus

Praėjo trys dešimtmečiai nuo komunizmo žlugimo ir nepriklausomybės bei demokratijos atkūrimo Vidurio ir Rytų Europoje. Per tą laiką kiekvienoje šalyje buvo dedama daug pastangų Holokausto palikimo problemai spręsti. Buvo atliktas kritiškas ir objektyvus šios probleminės istorijos tyrimas, ypač daug dėmesio skiriant vietos veikėjų ir kolaborantų vaidmeniui. Reikėjo atkreipti dėmesį į Holokaustą išgyvenusiųjų patirtas asmenines kančias ir suteikti jiems tokias pat kompensacines išmokas bei socialinę pagalbą, kokią Vokietija teikė išgyvenusiesiems Vakaruose. Nebuvo apsieita ir be užtrukusių derybų dėl buvusios žydų bendruomeninės nuosavybės grąžinimo arba kompensacijos už ją išmokėjimo, tuo pat metu priimant ir privačios nuosavybės savininkų bei paveldėtojų pretenzijas dėl kadaise jiems priklausiusių namų ir įmonių. Taip pat kilo sudėtingas moralinis klausimas – kam turėtų priklausyti milijonų per Holokaustą nužudytų žydų nuosavybė ir kas ja turėtų naudotis, jei nėra juos pergyvenusių šeimos narių. Prieš dešimtmetį per Prahoje vykusią tarptautinę konferenciją, surengtą Vašingtono konferencijos dėl Holokausto laikotarpio turto dešimties metų sukakties proga, buvo priimta Terezino deklaracija. Šį teisiškai neįpareigojantį susitarimą pasirašė 47 šalys, ir daugelis Holokaustą išgyvenusių asmenų bei jų paveldėtojų tikėjosi, kad jis užtikrins jų seniai pareikštų pretenzijų sprendimą. Tačiau praėjus trisdešimčiai metų daugelis tų vilčių vis dar yra neįgyvendintos.

Per šį [2019-aisiais] Vilniuje vykusį susitikimą Lietuvos Geros valios fondas, bendradarbiaudamas su žydų bendruomenių vadovais, istorikais ir aktyvistais, siekė nušviesti tiek sėkmės ir gerosios praktikos pavyzdžius, tiek nebaigtus darbus šiame Vidurio ir Rytų Europos regione. Pabrėžtina, kad įtraukus Holokausto istorikus, ypač kompetentingus šio regiono klausimais, renginio dalyviams ir stebėtojams buvo primintas unikalus ir tragiškas kontekstas, kuriame vyko pirminis šio turto „grobstymas“.

Džiaugiamės galėdami pateikti šį leidinį lietuvių ir anglų kalbomis. Tikimės, jis pamokys bei motyvuos, ir mes pagaliau pasieksime tai, dėl ko dešimtmečius dėjome pastangas.

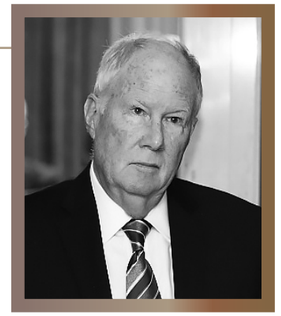

ANDREW ELIOT BAKER

Rabinas Andrew Eliotas Bakeris yra Amerikos žydų komiteto Tarptautinių žydų reikalų direktorius. 2009 metais jis buvo paskirtas asmeniniu Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) pirmininko atstovu kovoje su antisemitizmu ir iki šiol eina šias pareigas. Jis yra Žydų ieškinių konferencijos (JCC) pareigūnas ir buvęs Čekijos Respublikos, Lietuvos, Rumunijos ir Slovakijos restitucijos ir istorijos komisijų narys. Andrew Elioto Bakerio darbas Europoje buvo įvertintas, jį apdovanojo Vokietijos, Lietuvos, Latvijos ir Rumunijos prezidentai. Andrew Eliotas Bakeris buvo Tarpkonfesinės konferencijos Vašingtone prezidentu, Kolumbijos apygardos Žmogaus teisių komisijos komisaru ir Vašingtono rabinų valdybos prezidentu, taip pat San Kventino valstijos kalėjimo kapelionu.

ŽYDŲ NUOSAVYBĖS RESTITUCIJOS PASTANGŲ PASAULYJE APŽVALGA

Norėčiau pasinaudoti galimybe ir prieš pradėdamas diskusiją konkrečiais konferencijos klausimais šiek tiek apžvelgti bendrą situaciją. Susitinkame prabėgus vos mėnesiui nuo 30-ųjų Berlyno sienos griūties, paskatinusios visus tolesnius įvykius, metinių.

Pirmiausia atsigavo žydų gyvenimas šiame regione, buvusioje Sovietų Sąjungoje, Vidurio ir Rytų Europoje. Ilgai buvo manoma, kad čia žydų gyvenimui ateities nėra, geriausia, ko būtų galima tikėtis, – teisė žydams emigruoti. Vis dėlto matėme tikrą žydų gyvenimo atgimimą, kuris yra nuostabus. Tačiau kartu kilo būtinybė pažvelgti į Holokausto istoriją tose šalyse, kurios niekada neturėjo aiškaus, kritiško ar objektyvaus požiūrio į šią skaudžią istorijos dalį. Tai reiškė, kad pradėta spręsti sudėtingus klausimus, susijusius su buvusios komunalinės ir privačios nuosavybės atkūrimu bei pastangomis grąžinti tą nuosavybę arba už ją sumokėti kompensaciją.

Turime turėti omenyje, kad likusioje Europoje, kur demokratija įsitvirtino vos tik pasibaigus karui, vertinant šio laikotarpio istoriją, pažanga buvo pasiekta ne iškart. Net ir griuvus sienai kai kur Vakarų Europoje šie klausimai dar tik buvo pradedami spręsti. Tarp tų klausimų buvo ir Holokausto aukų sąskaitos Šveicarijos bankuose, iš jų pavogtas ir vyriausybių laikytas auksas ir daugybė neapmokėtų draudimo polisų, kuriuos turėjo daugelis žydų visoje Europoje.

Nederėtų pamiršti, kad Prancūzija oficialiai atsakomybę už daugiau nei 70 000 Prancūzijos žydų deportavimą ir žūtį pripažino tik 1995 metais. Lygiai tais pačiais metais atsakomybę pripažino Austrijos Vyriausybė, ji sugriovė įvaizdį, kad Austrija buvo „pirmoji Hitlerio auka“, ir įkūrė fondą Austrijos nacių aukoms.

Tuo metu šia tema rašęs vienas žurnalistas įvardijo tai šitaip: „Istorija atgimsta naujienose.“ Tai nebuvo naujai išsiaiškinti faktai, tačiau pagaliau jie sulaukė deramo dėmesio ir buvo imtasi realių politinių pastangų problemoms spręsti.

Žvelgdami atgal į tuos prabėgusius 30 metų, pažiūrėkime, ką pavyko pasiekti ir ką vis dar reikia nuveikti.

Pirmąjį dešimtmetį visų dėmesį traukė grupiniai ieškiniai Amerikos teismuose. Šis teisinis mechanizmas reiškia tai, kad Amerikoje galima ir netgi yra įprasta, kai žalą ar materialinių nuostolių patyrę asmenys savo reikalavimus sujungia į vieną bendrą „grupinį“ ieškinį. Tokiu būdu šimtai, tūkstančiai, net dešimtys tūkstančių tikrų ir potencialių aukų ieškinių gali būti pareikšti tam pačiam kaltininkui, kuris galų gale gali netekti šimtų milijonų dolerių teismui priėmus jam nepalankų sprendimą. Net jei nusikaltimai įvykdyti Europoje, bet už juos atsakingos įmonės vykdo veiklą JAV, joms gali būti taikoma JAV teismo jurisdikcija. Pasaulio ekonomikoje nebuvo sunku rasti draudimo bendroves, kurių pirmtakai pardavė polisus Europos žydams ar Vokietijos komercinių produktų gamintojams, kurie nacių laikais naudojosi vergišku žydų darbu.

Šveicarijos bankai teigė, kad informacijos apie nenaudojamas sąskaitas negali atskleisti dėl šalies įstatymų, užtikrinančių informacijos konfidencialumą. Vis dėlto „spaudimas“ jiems darė įtaką. Nemažai JAV valstybinių ir privačių pensijų fondų buvo investavę į Šveicarijos bankus. Jie grasino atsiimti pinigus.

Senato bankų komitete vyko klausymai, kuriuose buvo nagrinėjamas Šveicarijos bankų vaidmuo per Holokaustą. Kai kurios vyriausybės pripažino istorinių tyrimų būtinybę. Šveicarija buvo viena iš jų. Tyrimas parodė, kad iš tiesų karo metu Šveicarija nebuvo neutrali, bent jau kalbant apie žydus ir sunkumus, su kuriais jiems teko susidurti. Valstybės ėmėsi inventorizuoti turimą pagrobtą auksą, aiškintis jo kilmę.

> **Susikūrus WJRO manyta, kad panašiai ieškinius dėl nuosavybės galima teikti ir Vidurio bei Rytų Europos šalyse, tačiau šios nepripažino, kad jų atsakomybė prilygsta Vokietijos atsakomybei. Jos taip pat laikė save nacių aukomis.**

Nuo 1989 metų skėtinės organizacijos „Jewish Claims Conference“, atstovaujančios Holokausto aukoms derybose su Vokietija, pastangomis išsiaiškinta, kad galima padėti tiems Holokaustą išgyvenusiems žmonėms, kurie negalėjo gauti Vokietijos Vyriausybės išmokų už patirtas kančias.

Vakaruose gyvenančių aukų pensijų programos baigėsi iki 8-ojo dešimtmečio. Tai reiškė, kad žydai, net jei jiems pavyko palikti Rytų Europą ir atvykti į Vakarus, nebeturėjo teisės gauti šių išmokų. Po Berlyno sienos griūties nacių aukų klausimas buvo Susitarimo dėl Vokietijos suvienijimo dalis. Tai leido „Jewish Claims Conference“ derėtis dėl išmokų ir šioms aukoms.

Tuo metu taip pat buvo įkurta ir Pasaulio žydų restitucijos organizacija (WJRO). Tai buvo mažesnis organizacijų susivienijimas nei „Jewish Claims Conference“, skyrėsi ir organizacijų derybų stilius.

„Jewish Claims Conference“ asmeniškai derėjosi su Vokietijos Vyriausybės atstovais. Per daugelį metų jiems pavyko susitarti dėl pensijų ir kitų išmokų nacių aukoms. Po Vokietijos susivienijimo tikriesiems savininkams ar jų įpėdiniams buvo grąžinta privati nuosavybė iš buvusios Rytų Vokietijos.

Kilo klausimas: kaip turėtų būti pasielgta su žydų turtu, dėl kurio nebuvo pateikta ieškinių? „Jewish Claims Conference“ argumentas šiuo klausimu buvo įtikinamas: nors įprastomis aplinkybėmis, kai kas nors miršta ir nėra paveldėtojų, turtas atitenka valstybei, ši nuostata negali būti taikoma Vokietijoje kalbant apie žydams priklausiusį turtą. Įpėdinių neliko, nes Holokausto metu nacių aukomis tapo ištisos šeimos. Pripažindama tai, Vokietijos Vyriausybė organizaciją „Jewish Claims Conference“ paskyrė „teisių perėmėja“, iš esmės – minėtojo turto paveldėtoja.

Susikūrus WJRO manyta, kad panašiai ieškinius dėl nuosavybės galima teikti ir Vidurio bei Rytų Europos šalyse, tačiau šios nepripažino, kad jų atsakomybė prilygsta Vokietijos atsakomybei. Tiesą sakant, jos taip pat laikė save nacių, o vėliau ir komunistų, aukomis. Buvo ir vidinių WJRO ir vietos žydų bendruomenių nesutarimų dėl to, kas turėtų būti teisėti ieškovai bylose dėl turto, kurio šalių vyriausybės dar nebuvo pasirengusios grąžinti.

Antrąjį dešimtmetį kai kurių vyriausybių ir institucijų veikla suaktyvėjo.

Paskutinėmis 1998 metų savaitėmis Vašingtone Valstybės departamento surengtoje tarptautinėje

„1998 metų gegužės mėnesį trys Baltijos šalių prezidentai per aukščiausiojo lygio susitikimą Rygoje paskelbė apie tarptautinių istorinių komisijų Holokausto klausimams Baltijos šalyse sukūrimą. Tai reiškė, kad į istoriją imta žvelgti kritiškai.“

konferencijoje buvo svarstomos problemos, kurias būtų galima apibendrinti pavadintimu „Holokausto metu išgrobstytas turtas“. Būtent šioje konferencijoje šalys tarėsi dėl principų, kurie bus taikomi vis dar neišspręstam klausimui – pagrobtiems meno kūriniams. Tai paskatino įsteigti Tarptautinę Holokausto draudimo išmokų komisiją (ICHEIC), kuri turėjo visapusiškai spręsti neatlygintų žalų klausimą.

Derybos vyko daugelyje šalių. Čekijoje ir Slovakijoje buvo atliekami tyrimai, siekiant įvertinti išgrobstyto žydų turto vertę. Tai paskatino fondų, skirtų nacių aukoms ir žydų bendruomenių veiklai paremti, kūrimąsi. JAV Vyriausybei, kuriai atstovavo

ambasadorius Stuartas E. Eizenstatas, pavyko prieiti svarbius susitarimus su Vokietija dėl kompensacijų prievartinį ir vergišką darbą dirbusiems žmonėms, taip pat sutarti su Austrija dėl materialinių nuostolių kompensavimo gyviems likusiems žydams.

Šiame regione dėmesys buvo sutelktas į žydų nuosavybės atkūrimą, o nuosavybę galima išskirti į tris kategorijas: pirmoji – buvusi žydų bendruomeninė nuosavybė, antroji – asmeninė nuosavybė, kurios savininkai ar įpėdiniai dar gyvi, ir trečioji, kartais vertinama labiau simboliškai nei praktiškai, – tai žydų nuosavybė, kurios paveldėtojų jau nėra. Galų gale bendras požiūris, tarptautinių (WJRO) ir vietos atstovų bendradarbiavimas davė apčiuopiamų rezultatų.

Daugiausia politinių pastangų šiuo klausimu įdėjo JAV. Daugelis šio regiono šalių aktyviai siekė narystės NATO, kuriai daugiausia įtakos turėjo Vašingtonas. Amerikos vaidmuo ir „spaudimas“ buvo svarbūs siekiant, kad šalys išspręstų Holokausto epochos klausimus. Tai taip pat reiškė ir besąlygišką pačios istorijos pripažinimą.

1998 metų gegužės mėnesį trys Baltijos šalių prezidentai per aukščiausiojo lygio susitikimą Rygoje paskelbė apie tarptautinių istorinių komisijų Holokausto klausimams Baltijos šalyse sukūrimą. Tai reiškė, kad į istoriją imta žvelgti kritiškai.

Vienos valstybės anksčiau minėtus klausimus sprendė greitai, kitos – lėčiau.

Pagal išankstinį susitarimą Vengrijoje įvertinus buvusių bendruomeninių objektų vertę buvo paskirtos metinės išmokos vietos žydų bendruomenės gyvenimui paremti. Lenkijoje, priešingai, norint atgauti asmeninį turtą, kurį vėliau būtų galima panaudoti bendruomenės reikmėms, įstatymais buvo numatytas sudėtingas ir brangus ieškinių teikimo procesas.

Čekijoje teisė į bendruomenės turtą buvo atkurta kiekviename mieste be jokių ribojančių nacionalinių įstatymų, ir procesas buvo gana sėkmingas.

Pradėjus vesti derybas čia, Lietuvoje, prireikė dešimties metų, kad būtų gauta kompensacija už buvusį žydų bendruomenės turtą. Teko bendrauti su trimis vyriausybėmis ir trimis ministrais pirmininkais. Rinkimų metu derybos dažnai sustodavo, nes buvo baiminamasi visuomenės reakcijos. Galų gale buvo susitarta dėl kompensacijos, kuri, kaip pripažino ir pati tuometė vyriausybė, buvo lygi tik trečdaliui faktinės šių objektų vertės, mokėjimus išdėstant per dešimt metų. Buvo tikėtasi daugiau, bet ir tai suteikė galimybę prisidėti prie žydų išlaikymo Lietuvoje per Geros valios fondą.

Žydams teikiant ieškinius dėl privačios nuosavybės buvo tam tikrų trikdžių. Kai kuriais atvejais ieškinius buvo galima pateikti tik tuo atveju, jei ieškovai pirmą kartą buvo bandę tą daryti iš karto po karo arba jeigu jie tuo metu buvo Lietuvos piliečiai. Tai buvo papildoma našta daugeliui žydų, kurie Izraelyje ar JAV buvo susikūrę naują gyvenimą. Kitais atvejais buvo priimti įstatymai, kuriuose daugiausia dėmesio buvo skiriama nuosavybės, nacionalizuotos komunizmo metais, grąžinimui, tačiau nenumatytas nuosavybės, kuri pirmą kartą buvo areštuota nacių laikais, grąžinimas.

Kai kuriais atvejais valstybės siekė išvengti kitų problemų. Čekoslovakija ir Lenkija norėjo prisiimti visus įsipareigojimus atkurti etninių vokiečių nuosavybę teritorijoje, kuri dabar priklausė Čekoslovakijai ir Lenkijai. Tačiau iš tų pačių teritorijų buvo ir žydų ieškovų, kurių nebuvo galima ignoruoti.

Kai kurios šalys tiesiog vilkino bet kokių teisės aktų priėmimą. Taip buvo ir Lenkijoje, kuri iki šiol nėra priėmusi jokių teisės aktų dėl privačios nuosavybės grąžinimo.

Trečioji nuosavybės kategorija – turtas, kurio paveldėtojų nebėra. Vokietijos atveju prievolės grąžinti tokį turtą nebuvo galima išvengti. Vidurio ir Rytų Europoje šį klausimą spręsti sekėsi gerokai sunkiau. Žinoma, žydų nuosavybės šioje pasaulio vietoje buvo nemažai, o naciams įvykdžius genocidą tik nedaugeliui turto savininkų ar jo paveldėtojų pavyko išgyventi. Tai svarbus Terezino deklaracijoje nurodytas principas. Tikėtasi, kad tai atvers kelią bent tam tikroms išmokoms, ypač Holokaustą išgyvenusiems senyviems asmenims paskutiniais jų gyvenimo metais. Kelios šalys, tarp jų Šiaurės Makedonija ir Serbija, šį klausimą išsprendė priėmusios atitinkamus teisės aktus. Latvijos Vyriausybė taip pat teikė tokį pasiūlymą, tačiau parlamentas, deja, šio įstatymo nepriėmė.

Net jei vis dar yra neišspręstų problemų, reikia pripažinti, kad per daugelį metų padaryta reali ir apčiuopiama pažanga, Nebegalima pasinaudoti narystės NATO ar stojimo į ES svertais, kurie anksčiau padėdavo „paspausti“ vyriausybes imtis veiksmų sprendžiant žydų nuosavybės grąžinimo klausimus. Tačiau vis dėlto galima tikėtis, kad kai vis daugiau vyriausybių ir politinių lyderių žino, kaip reikėtų elgtis sprendžiant minėtus klausimus, ir juos sprendžia, bus galima įtikinti ir likusias valstybes sekti jų pavyzdžiu.

Minėdamas Terezino deklaracijos dešimtmetį, JAV Valstybės departamentas parengs išsamią ataskaitą apie pažangą restitucijos srityje konkrečiose valstybėse. Ši ataskaita turėtų padėti mums tęsti savo darbą.

[Pastaba: ši ataskaita paskelbta 2020 metų liepos mėnesį.]

DIRK ROLAND **HAUPT**

Jur. lic. Dirkas Rolandas Hauptas yra Vokietijos Federacinės Respublikos (FR) užsienio reikalų ministerijos Tarptautinių sutarčių teisės skyriaus direktorius ir tarptautinės teisės tyrėjas Lundo universitete. Prieš tai jis dirbo Vokietijos FR užsienio reikalų ministerijos Tarptautinės teisės skyriuje teisės patarėju ir Tarptautinės kibernetinės politikos koordinavimo tarnybos direktoriaus pavaduotoju. 2005–2009 m. D. R. Hauptas buvo nuolatinis ambasadoriaus pavaduotojas Vokietijos ambasadoje Vilniuje. 2006 m. jis tapo pirmuoju nuo 1990-ųjų užsienio valstybės diplomatu, kuris kaip mainų pareigūnas stažavosi Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijoje. D. R. Hauptas yra Tarptautinės teisės asociacijos (ILA) Branduolinio ginklo, neplatinimo ir šiuolaikinės tarptautinės teisės komiteto Londone ir Tarptautinės žydų teisininkų asociacijos Tel Avive narys.

KOMPENSACIJA UŽ NACIONALSOCIALISTŲ NETEISINGUMĄ IR ŽALOS ATLYGINIMAS ŽYDŲ AUKOMS: VOKIETIJOS PATIRTIS

Didžiai gerbiami Ponios ir Ponai,
pirmiausia norėčiau padėkoti Geros valios fondui už kvietimą dalyvauti šiandienos renginyje. Prieš pradėdamas savo prezentaciją, norėčiau paaiškinti, kam atstovauju čia dalyvaudamas. Aš dirbu Vokietijos Federacinės Respublikos užsienio reikalų ministerijos Tarptautinių sutarčių teisės skyriaus direktoriumi. Tačiau šiandien esu čia kaip Lundo universiteto mokslininkas, tarptautinės teisės ekspertas. Todėl mano pranešimas yra mokslinio tyrimo rezultatas, o ne Vokietijos Federacinės Vyriausybės oficialios politinės pozicijos išraiška. Nesu įgaliotas jai atstovauti šiandienos renginyje. Pabrėžęs tai, noriu pereiti prie savo prezentacijos, kurią pateiksiu angliškai.

TURINYS

I ŽALOS ATLYGINIMO POLITIKOS KONTEKSTO APTARIMAS 13

1 Nesusiejimo principo, pagal kurį kaltininkų visuomenės ir persekiotieji asmenys tapo lygiavertės proceso šalys, pristatymas 13

2 Žalos atlyginimas kaip teisinis (ir moralinis) virsmas 17

3 Žalos atlyginimo universalizavimas 19

II ŽALOS ATLYGINIMO ŽYDAMS TEISĖS AKTŲ GAIRIŲ APTARIMAS 22

1 Apžvalga 22

2 Išsamus Vokietijos teisės aktų dėl žalos atlyginimo persekiotiems žydams ir nacionalsocialistų neteisingumo aukoms nuostatų paaiškinimas 31

(i) Raida 35

A Žalos atlyginimo pagal okupacijos teisę kilmė 35

B Restitucija 35

C Pradinės žalos atlyginimo nuostatos okupacinėse zonose 35

D Liuksemburgo susitarimas ir Sprendimo konvencija 36

E Rytų Vokietijos režimo mokėjimai 37

F 1953 m. Papildomas federalinis kompensavimo įstatymas, 1956 m. Federalinis kompensavimo įstatymas ir 1965 m. Galutinis federalinis kompensavimo įstatymas 37

G 1957 m. Pagrindinis įstatymas, reglamentuojantis kompensacijas už karo sukeltus nuostolius 38

H Kompensavimo nuostatos pagal specialiuosius teisės aktus 39

I Pirmieji visapusiai susitarimai su Europos valstybėmis 39

J Susitarimai su Rytų Europos valstybėmis 40

K Visapusis susitarimas su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis 40

L Vašingtono konferencija Holokausto laikotarpio turto klausimais 41

M Fondas „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ 41

N Geto darbo pripažinimo gairės ir pensijos pakaito priedas 42

O Išmokos buvusiems sovietiniams karo belaisviams, pripažįstant elgesį su jais vokiečių nelaisvėje 42

P Besitęsianti žalos atlyginimo politikos transformacija 42

(ii) Neįstatyminiai federaliniai žalos atlyginimo mokėjimai 43

A Išmokos dėl patirtų sunkumų pseudomedicininių eksperimentų aukoms 43

B Fondas dėl patirtų sunkumų asmenims, kurie nebuvo žydų tikėjimo, bet buvo persekiojami rasiniais pagrindais 44

(iii) Neįstatyminės nuostatos dėl žydų aukų 44

3 Kompensacija pagal Pagrindinį įstatymą, reglamentuojantį kompensacijas už karo sukeltus nuostolius 46

(i) 1988–2011 m. Federacinės Vyriausybės gairės dėl kompensacijos už patirtus sunkumus dėl nacionalsocialistų neteisingumo pagal 1957 m. Pagrindinį įstatymą, reglamentuojantį kompensacijas už karo sukeltus nuostolius 46

(ii) Išmokos nacionalsocialistų karo teismų aukoms 47

4 Nuostatos dėl Žemių (Länder), kurios 1990 m. po Vokietijos susivienijimo prisijungė prie Vokietijos Federacinės Respublikos 48

(i) 1992 m. Kompensacinių pensijų įstatymas 48

(ii) Neįstatyminės nuostatos, pagrįstos 1992 m. Kompensacinių pensijų įstatymu 48

(iii) Nuosavybės teisės nuostatos Žemių (Länder)*, kurios 1990 m. po Vokietijos susivienijimo prisijungė prie Vokietijos Federacinės Respublikos, teritorijoje* 48

BAIGIAMASIS ŽODIS 49

Ponios ir ponai,

[001] po anksčiau minėtojo paaiškinimo, kas garantavo galimybę dalyvauti šioje konferencijoje, norėčiau pakalbėti apie Vokietijos patirtį kompensacijos už nacionalsocialistų neteisingumą ir atlyginimo žydų aukoms klausimu. Mano pristatymas padalintas į dvi dalis:

(i) žalos atlyginimo politikos konteksto aptarimas;

(ii) svarbiausių teisės aktų aptarimas.

Abi dalys remiasi Vokietijos patirties įžvalgomis.

I

ŽALOS ATLYGINIMO POLITIKOS KONTEKSTO APTARIMAS

1

NESUSIEJIMO PRINCIPO, PAGAL KURĮ KALTININKŲ VISUOMENĖS IR PERSEKIOTIEJI ASMENYS TAPO LYGIAVERTĖS PROCESO ŠALYS, PRISTATYMAS

[002] Svarbiausia įžvalga ir Vokietijos išmokta pamoka galėtų būti reziumuojama šia išvada: **žalos atlyginimas žydams – tai ilgalaikis politinis procesas, kurio metu susikūrė naujos kompensacijos paradigmos**. Tai nėra ir negali būti vienkartinis politinis ir įstatyminis sprendimas. Ir tai nėra ir negali būti jėgų laukas, kuriame pakaktų remtis tik tradicinėmis ir nusistovėjusiomis politinėmis bei teisinėmis sąvokomis[1].

---

[1] Šaltiniai, kurie buvo naudojami ir kuriais remtasi šioje dalyje:

(i) Goschler, Constantin, *Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus 1945–1954*, München: Oldenbourg, 1992.

(ii) Goschler, Constantin, *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*, Göttingen: Wallstein, 2008, zweite Ausgabe.

(iii) Robinson, Nehemiah, *Indemnifications and Reparations, Jewish Aspects*, New York: Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Council and World Jewish Congress, 1944.

(iv) Robinson, Nehemiah, *Beraubung und Wiedergutmachung. Der materielle Schaden der Juden während der Verfolgung. Reparationen, Rückerstattung und Entschädigung*, New York: Institute of Jewish Affairs of the American Jewish Council and World Jewish Congress, 1962.

(v) Robinson, Nehemiah, *Ten Years of German Indemnification*, New York: Conference on Jewish Material Claims Against Germany, 1964.

(vi) Rosenne, Shabtai, „In memoriam: Jacob Robinson, November 28, 1889-October 24, 1977“, *The Life, Times and Work of Jokūbas Robinzonas – Jacob Robinson*, ed. Eglė Bendikaitė and Dirk Roland Haupt, Sankt Augustin: Academia, 2015.

[003] 2001 metų rugsėjo pabaigoje, sekmadienio popietę, už kilometro nuo čia, Naugarduko g. 10 esančiame Tolerancijos centre, tuometis JAV Iždo sekretoriaus pavaduotojas ir dabartinis Ieškinių konferencijos specialusis derybininkas Stuartas E. Eizenstatas pranešė apie savo derybas su Lietuvos Vyriausybe dėl kompensacijos persekiotiems žydams schemos, teigdamas, kad „kompensacija – tai procesas, kurio metu siekiama dvilypio tikslo: teisingumo ir neatidėliojimo. Tai procesas, susijęs su *aukomis*. Tai pat jis susijęs su *asmenimis*, kurie šešiasdešimt metų laukė *kažko*. Žinoma, kalbama ne apie „tobulą teisingumą", frazę, kuri niekada neišsprūstų iš lūpų kartu su žodžiu „Holokaustas". Bet svarbiausia – laukti tam tikro *pripažinimo*, kokio nors pateisinamojo dokumento, kuris patvirtintų padarytus nusižengimus. Ir tai procesas, kurį reikia tobulinti žingsnis po žingsnio".

[004] Šio teiginio raktiniai žodžiai yra „aukos", „asmenys" ir „pripažinimas". Atrodytų, vargu ar reikia aiškinti šiuos terminus, tačiau jų vartojimas žalos atlyginimo politikos kontekste reikalauja istorinio, politinio, teisinio, socialinio ir moralinio kontekstualizavimo. Pristatyme bus remiamasi šiomis sąvokomis kaip antrosios kartos žalos atlyginimo politikos paradigma.

[005] Tarptautinis diskursas žalos atlyginimo persekiotiems žydams klausimu pradėjo formuotis dar nepasibaigus Antrajam pasauliniam karui, o brolių Jokūbo ir Nehemijos Robinzonų pavyzdį verta pateikti, nes jis glaudžiai susijęs ir su Lietuvos žydų istorija, ir su tarptautine Holokausto žalos atlyginimo teise. Itin anksti, dar net gerai nesusipažinę su nesuvokiamais Holokausto padariniais, šie emigrantai žydai advokatai vieni iš pirmųjų ėmėsi lyderystės formuojant *pirmosios kartos kompensacijos politikos* kontūrus.

[006] 1944 m. pabaigoje Nehemija Robinzonas (1898–1964) pristatė 300 puslapių knygą pavadinimu „Kompensacija ir žalos atlyginimas: žydų aspektai", kurioje rėmėsi savo darbo Žydų reikalų instituto Niujorke įžvalgomis. Jis pirmasis sudarė išsamų žydų turto sąrašą dar iki nacių persekiojimo, pagal kurį, remdamasis labai atsargiais savo skaičiavimais, nustatė, kad žydų patirtų nuostolių suma viršijo 8 mlrd. JAV dolerių. Tada Robinzonas išnagrinėjo galimos kompensacijos sąlygas ir padarė išvadą, kad atkurti *status quo ante* neįmanoma, nes ekonominė ir socialinė Europos padėtis po karo bus visiškai pasikeitusi.

[007] Robinzono teigimu, žydų persekiojimas jokiu būdu nesulyginamas su kitais nacionalsocialistų nusikaltimais. Kalbant apie gyventojus ne žydus, kompensacija paprastai apsiribodavo kiek galima didesnės persekiotų asmenų nuosavybės dalies ir jų gyvenimo buvusiose vietose atkūrimu, tačiau žydams tai buvo nebeįmanoma. Tad Robinzonas išskyrė dviejų rūšių priemones:

> *(i)* atkuriamąsias priemones, kuriomis buvo siekiama atkurti buvusias sąlygas;
>
> *(ii)* konstruktyvias priemones, t. y. į ateitį orientuotus sprendimus, kuriais buvo siekiama padėti susikurti naują gyvenimą, dažnai toli nuo buvusios tėvynės, išgyvenusiems persekiotiems žydams; šių priemonių, anot Robinzono, reikėtų imtis pirmiausia.

Tai, ką jis pavadino atkuriamosiomis priemonėmis, pirmiausia turėjo būti individuali restitucija ir kompensacija, o konstruktyvios priemonės turėjo būti nukreiptos į kolektyvinės žalos atlyginimo sampratą. Nauja gyvenimo pradžia išgyvenusiems persekiotiems žydams pagal Robinzono sampratą turėjo būti finansuojama iš visuotinės kompensacijos žydų tautai. Tiesą sakant, dauguma žalos atlyginimo žydams planų, sudarytų karo metu ir netrukus po jo, buvo grįsti prielaida, kad Europos žydų ateitis jų buvusioje tėvynėje sunkiai įsivaizduojama. Todėl jie buvo susiję su imigracija, emigracija arba persikėlimu.

[008] Rašydamas knygą, Robinzonas jau turėjo galimybę pateikti bandymų atkurti žydų nuosavybę bei jų teises kai kuriose jau išlaisvintose teritorijose pavyzdžių. Tokių bandymų būta Šiaurės Afrikoje, taip pat išvaduotoje Prancūzijos dalyje, siekiant panaikinti žydų bendruomenės diskriminaciją ir turto konfiskavimą, kuriuos lėmė rasiniai Viši režimo įstatymai. Tačiau antižydiškų struktūrų pasipriešinimas pasirodė esąs didelė kliūtis, todėl Robinzonas buvo įsitikinęs, kad problemą būtina reguliuoti tarptautiniu mastu. Siekdamos užtikrinti žalos atlyginimą žydams, Didžiosios valstybės, arba būsimosios Jungtinės Tautos, turėjo įkurti specialią organizaciją.

[009] Nehemija Robinzonas taip pat įžvelgė, kad nemaža dalis žydų turto bus likusi be teisėtų įpėdinių. Tai, kad šį turtą paveldės atitinkama valstybė, Robinzonui atrodė visiškai amoralu, tad jis buvo įsitikinęs, kad būtina **įkurti žydų organizaciją, kuri galėtų ir turėtų teisinę galią pretenduoti į be paveldėtojų likusį turtą ir atstovauti nebesantiems asmenims**. Robinzono planas įkurti „Žydų agentūrą atkūrai" padėjo idėjinius pamatus vėliau įkurtoms žydų organizacijoms, kurių funkcija buvo ne tik reikalauti be paveldėtojų likusio žydų turto, bet ir inicijuoti žydų gyvenimo atkūrimą. Tokios organizacijos turėjo tapti **ieškinio dėl visuotinio žalos atlyginimo žydų tautai instrumentu**.

[010] Nehemijos Robinzono darbas padarė reikšmingą įtaką tolesnei žydų reikalavimų dėl žalos atlyginimo eigai. Jame buvo vadovaujamasi tokiu ketinimu ir tikslu:

> *(i)* žydų reikalavimai buvo laikomi unikaliais; jų nebuvo galima prilyginti kitų persekiotų grupių reikalavimams;
>
> *(ii)* atskirtos individualios ir kolektyvinės pretenzijos, nes visa žydų tauta patyrė skriaudą, tad egzistavo ir kolektyviniai reikalavimai.

Robinzonas padarė išvadą, kad reikia įkurti centrinę žydų instituciją, kuriai būtų suteiktos teisinės galios atstovauti tokiems visuotiniams ieškiniams ir ypač pateikti reikalavimus, susijusius su itin gausiu be paveldėtojų likusiu žydų turtu.

[011] Esama įvairių nuomonių dėl to, kiek per septynis dešimtmečius pasiekta vykdant žalos atlyginimo nacių persekiotiems asmenims politiką. Stuartas E. Eizenstatas vartoja terminą „netobulas teisingumas", tačiau kai kurie istorikai pasitelkia kitą – „pažeisto teisingumo" – sąvoką. Eizenstatas savo ruožtu suvokia žalos atlyginimą kaip tobulintiną procesą, kuris galbūt niekada nesibaigs, tačiau jis bent jau juda į priekį tarsi grafike pavaizduota strėlė. Šio konteksto fone iškyla klausimas, ar žalos atlyginimo rezultatas skiriasi žvelgiant į jį iš skirtingų perspektyvų – nacių persekiotų asmenų bei Vokietijos visuomenės. Nors tam tikru mastu galime pabrėžti šios temos aktualumą dabartyje, taip pat reikia pažymėti, kad žalos atlyginimas praeityje kartais turėjo kitokį politinį prioritetą ir vertę nei dabar. Nacių persekiotų asmenų ieškiniai dėl kompensacijos visuomet konkuravo su kitais klausimais, kurie tuo metu buvo suvokiami kaip labiau neatidėliotini. Be to, **viena iš pagrindinių šios politinės srities sąlygų buvo ta, kad žalos atlyginimas pirmiausia turėjo būti apibrėžtas kaip savarankiškas klausimas**. Svarbiausia sąlyga norint tai pasiekti buvo **diferenciacijos procesas, kurio tikslas buvo išskirti žalos atlyginimo klausimą iš bendro karo nuostolių atlyginimo konteksto**.

[012] Kaip jau buvo minėta **[006]** pastraipoje, politinio diskurso apie pirmosios kartos žalos atlyginimo politiką šaknys siekia dar laikotarpį prieš Antrojo pasaulinio karo pabaigą. Iš pradžių šis diskursas buvo tarsi reakcija į tai, kad tradicinėje tarptautinėje teisėje nenumatytas teisinis pagrindas laikyti valstybes atsakingomis už elgesį su savo piliečiais. Kita vertus, užsienio piliečiams bent netiesiogiai galėjo būti kompensuota per jų valstybes, taikant tradicinės tarptautinės teisės kompensavimo koncepciją. Po 1945 metų įvyko valstybės suverenitetu pagrįstos tradicijos lūžis, iš kurio palaipsniui vystėsi nauji tarptautinės teisės standartai, ir šis procesas dar nesibaigė.

[013] Per ateinančius dešimtmečius žalos atlyginimo diskursas įgijo atvirkštinę struktūrą. Pirminis žalos atlyginimo tikslas buvo kompensacija į nepalankią teisinę padėtį patekusiems asmenims, kurie žalą patyrė iš savo valstybės, tačiau greitai paaiškėjo, kad teorinė galimybė užsieniečiams dalyvauti jų valstybių tarpininkaujamuose žalos atlyginimo sprendimuose neturėjo jokios praktinės reikšmės. Tokiu būdu persekioti asmenys, užsienio piliečiai, pateko į nepalankesnę padėtį, nes iki šiol jiems iš esmės nebuvo galimybės kreiptis dėl kompensacijos individualiu pagrindu kaip nacių persekiotiems asmenims. Tad **riba tarp nacių persekiojimo ir karo padarinių visada buvo vienas prieštaringiausių klausimų žalos atlyginimo kontekste**.

[014] Pažvelgus į žalos atlyginimo politinę sritį iš esmės, į akis itin krinta tai, kad persekiotų asmenų balsas įprastai būdavo vos girdimas. Pirmiausia vykdavo dialogas tarp Vokietijos politikų ir valstybės tarnautojų bei kitų valstybių ar organizacijų atstovų, kurie patys tik kartais buvo praeityje persekioti asmenys. Šiems susitikimams įprastai būdavo parenkamos oficialios vietos, išskyrus tuos atvejus, kai diskretiškiems svarstymams reikėjo parinkti konfidencialią vietą. Dažnai derybos vykdavo Vokietijoje ir vokiečių kalba. Išimčių būta tik pradiniame ir galutiniame žalos atlyginimo politikos etapuose, kai, viena vertus, vokiškos persekiotų asmenų asociacijos buvo pajėgios suvaidinti svarbų vaidmenį nacionaliniu lygmeniu, kita vertus, išgyvenusiųjų asmenų organizacijos ir individualius ieškinius pateikę asmenys įgydavo didesnę įtaką tarptautinėje arenoje. 1952 metais Vasenare vykusiose Vokietijos ir Izraelio derybose vis dar buvo vartojamos vokiečių, anglų ir hebrajų kalbos, o štai tarptautinėse derybose Vašingtone ir Berlyne, ruošiantis dešimtojo dešimtmečio pabaigoje įkurti priverstinius darbus dirbusių asmenų fondą, vienintelė derybų kalba buvo anglų kalba. Didžioji visuomenės dalis apie šiuos procesus žinojo nedaug, ypač Vokietijos Federacinėje Respublikoje vyravo skeptiškas ar netgi neigiamas požiūris, kuris pasikeitė tik devintojo dešimtmečio pabaigoje, kai Vakarų Vokietijoje itin padidėjo visuomenės dėmesys žalos atlyginimo sprendimams, ir dešimtajame dešimtmetyje, kai pasitelkus žiniasklaidos

mechanizmus ši tema netgi ėmė atkreipti viso pasaulio akis, ir jis iš susidomėjusio stebėtojo virto svarbiu veiksniu žalos atlyginimo politikoje.

[015] Tai, kiek nacionalsocializmo aukos buvo išgirstos, *inter alia*, priklausė ir nuo to, kiek jų buvo įvairiose visuomenėse, pavyzdžiui, Vokietijoje nacių persekioti asmenys po 1945 metų sudarė tik labai nedidelę dalį gyventojų, palyginti su Izraelio gyventojais: čia šeštajame dešimtmetyje Holokaustą išgyvenę asmenys sudarė apie 25 proc. gyventojų. Tačiau išvadas dėl susidomėjimo aukomis, remiantis šiais skaičiais, reikėtų daryti atsargiai. Pirmaisiais pokario metais Izraelio visuomenė rodė mažai susidomėjimo išgyvenusiųjų likimu, pirmaisiais pokario dešimtmečiais iš pradžių jie buvo smerkiami kaip pasyvios aukos, griaunančios sionistinį mitą apie didvyriškus pasipriešinimo kovotojus.

[016] Tarptautinių derybų taisyklės iš esmės buvo taikomos ir kompensavimo politikos srityje, tačiau pastebimas skirtumas buvo tas, kad nevyriausybinės organizacijos iš pat pradžių atliko svarbų vaidmenį. Atskirai būtina paminėti **Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferenciją** (toliau – Žydų ieškinių konferencija arba Ieškinių konferencija, angl. *Claims Conference on Jewish Material Claims against Germany*), kurios ypatingas statusas buvo įtvirtintas **1952 metų rugsėjo 10 dienos Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarime**, kuris dažnai vadinamas Liuksemburgo susitarimu. Ši organizacija tapo istoriniu pavyzdžiu visoms organizacijoms, pateikiančioms reikalavimus dėl kompensacijos už istorinę neteisybę užsienio arba savo šalies vyriausybėms (taip pat žr. **[040]** pastraipoje pateiktas 8:1–8:9 skaidres ir **[048–053]** pastraipas).

[017] Atsižvelgiant į šias aplinkybes, nekelia nuostabos tai, kad žalos atlyginimo politikoje vyravo *realpolitik* logika. Visi ieškiniai dėl žalos atlyginimo, kad ir kaip gerai būtų pagrįsti moraline prasme, pirmiausia turi pereiti per politinio konteksto prizmę ir atitikti tuo metu vyraujančią funkcinę logiką. Įprastai Vokietijos pusė reikalavimus atlyginti žalą traktavo pagal su jais siejamą politinį svorį, dėl kurio, savaime suprantama, atsirado iškraipymų. Tai neigiamai paveikė Rytų Europą, o žydų reikalavimai, atkeliavę, pavyzdžiui, iš JAV, turėjo išimtines teises. Šioje situacijoje svarbų vaidmenį atliko ne tik Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybė, bet ir Vokietijos politikai bei pareigūnai, kurie suprato, kad:

(i) tarptautinių žydų organizacijų įtaka yra labai didelė;

(ii) Jungtinėse Amerikos Valstijose taikoma teisinė jurisdikcija dėl galimų žydų ieškovų kolektyvinių ieškinių, įtvirtinta 1948 metų Užsieniečių civilinės teisės pažeidimų statute (angl. *Alien Tort Statute, 28 U.S.C. § 1350, 646 skyrius, 62 STAT. 934*), dėl Vokietijoje įvykusių veiksmų nėra nereikšminga ir galėtų lemti sprendimus, turinčius didelio masto, nenuspėjamo dydžio poveikį žalos atlyginimo žydams politikai ir eksteritoriniam šia jurisdikcija pagrįstų nutarčių vykdymui.

Nuogąstavimai dėl galimai neišmatuojamai didelių kompensacijos iš Rytų ir Vidurio Europos reikalavimų taip pat ribojo mokėjimus Vakarams, nes baimintasi, kad, padarius nuolaidų šia kryptimi, bus pažeisti Lenkijos ir kitų Rytų Europos valstybių keliami reikalavimai.

[18] Jei pabandytume pagalvoti priešingai ir užduotume klausimą, kas būtų atsitikę, jei žalos atlyginimo problemos sprendimas būtų paliktas tik Vokietijos nuožiūrai, būtų galima daryti tam tikra prasme pagrįstą prielaidą, kad net ir tada būtų buvę imtasi veiksmų nacių persekiotų asmenų materialinei reabilitacijai ir kompensacijoms užtikrinti. Žinoma, toks „vokiškas“ žalos atlyginimo būdas, kurio kartais būdavo reikalaujama, tikrai būtų lėmęs ne tik tam tikrų aspektų akcentavimą, bet ir kur kas kuklesnius rezultatus. Tačiau tai, ar bus imtasi veiksmų dėl materialinės kompensacijos nacionalsocialistų aukoms, nebuvo tik pavienių sprendimus priimančių asmenų geros valios klausimas. Veikiausiai buvo ir struktūrinių priežasčių, dėl kurių reikėjo imtis veiksmų, pavyzdžiui, teisinio tikrumo atkūrimo būtinybė ir civilinių ieškinių pateikimo galimybė, kuri iš esmės yra prieinama persekiojamiems asmenims, bent jau Vokietijoje. Tačiau šios teisinės apsaugos priemonės buvo gerokai apribotos, siekiant užtikrinti vidinę pokario visuomenės ramybę ir viešųjų finansų stabilumą.

[19] Kaip skyrėsi sąlygos Rytų Vokietijoje? Priešingai nei Vokietijos Federacinėje Respublikoje, okupacinė valdžia šiame kontekste faktiškai jokio vaidmens neatliko. Sovietų Sąjunga pirmiausia buvo suinteresuota priversti vykdyti savo keltus reikalavimus dėl žalos atlyginimo ir nesikišo į individualių kompensacijų nacių persekiotiems asmenims klausimą bei juo nesirūpino, jei tai nelietė jos pačios interesų. Diskusijose, kurios lėmė privilegijuotos paramos ir rūpybos sistemos nacių režimo persekiotiems komunistams sukūrimą ir jos plėtrą, kitos persekiotų asmenų grupės neturėjo galimybės pasisakyti arba joms nepavyko būti išklausytoms; geriausiu atveju jos buvo tik paternalistinio dėmesio objektai. Tai ypač pasakytina apie persekiojimo aukas žydus. Priešingai nei Vakarų Vokietijoje, pačioje pradžioje, apibrėžiant priemones, buvo vadovautasi ne teisinės valstybės atkūrimo principais, bet pagrindinėmis funkcijomis, pabrėžiančiomis socialistinės tvarkos gyvybingumą ir pranašumą. Ir tik devintajame dešimtmetyje Rytų Vokietija, spaudžiama vis gilėjančios mokėjimų balanso krizės ir siekdama JAV palankumą turinčios šalies statuso, į žalos atlyginimo politinį lauką įtraukė tarptautinį aspektą. Tačiau bandymas susieti žydų žalos atlyginimo reikalavimus su prekybos supaprastinimu, tiesiog įtraukiant šį klausimą kaip bendrąją ar prekybos sąlygą, neišvengiamai turėjo vesti prie derybų žlugimo. Rytų vokiečiai, bandydami imituoti kapitalistinę logiką, nepaisė ar ignoravo tai, kad finansinės išmokos taip pat turi būti tam tikru mastu susijusios su atsakomybės už nacionalsocialistų padarytus nusikaltimus prisiėmimu. Rytų Vokietijos režimas niekada nenorėjo ir negalėjo užsiimti savita moraline žalos atlyginimo ekonomika, atsiradusia per dešimtmečius trukusias derybas, ypač tarp Vokietijos Federacinės Respublikos ir Žydų ieškinių konferencijos.

[020] Pasibaigus Šaltajam karui, politinė žalos atlyginimo ir kompensacijų sritis itin išsiplėtė. Pradedant nuo Šveicarijos, visa Europa tapo naujų kompensacijos ir atsiprašymo reikalavimų objektu, pirmiausia dėl įteisintų žydų plėšimų ir jų deportacijos. Taigi, senasis aukų ir nusikaltėlių visuomenių modelis buvo iš dalies sugriautas, tačiau nesukėlė abejonių dėl pagrindinio Vokietijos, kaip nacionalsocialistinio teroro iniciatorės, vaidmens. Tuo pat metu keitėsi žaidimo taisyklės politinėje žalos atlyginimo ir kompensacijų srityje: Jungtinių Amerikos Valstijų teismai ir investavimo strategijos tapo pagrindiniais šio konflikto elementais, į kuriuos Vokietija ir Europa dažnai reaguodavo kaltinimais turto prievartavimu. Galiausiai tai parodė, kad senoji patogi situacija, pagal kurią nusikaltėlių įpėdiniai galėdavo iš esmės diktuoti sąlygas, kuriomis aukos ar jų palikuonys gaudavo kompensaciją, nebegaliojo. Priekaištai dėl perteklinės kompensacijų juridizacijos ir komercializavimo nukreipia nuo esmės ir atitraukia dėmesį nuo **iš tikrųjų svarbaus pokyčio, t. y. nesusiejimo principo įvedimo, pagal kurį politiniame ir teisiniame konflikte dalyvaujančios pusės – kaltininkų visuomenės ir persekiotieji asmenys – tampa lygiavertėmis šalimis**; tokio aukšto standarto niekada anksčiau nebuvo pasiekta.

[021] Ši lygybė, kuri buvo iš dalies perkelta į Jungtinių Amerikos Valstijų kontekstą, žinoma, turėjo savo kainą: žalos atlyginimas ir kompensacijos įsipainiojo į vidinį galios balansą Jungtinėse Amerikos Valstijose. Dešimtajame dešimtmetyje, palyginti su ankstesniais dešimtmečiais, kai dėmesio centre buvo kiti užsienio politikos klausimai ir iš dalies lėmė žalos atlyginimo trūkumą, kuris dabar buvo įvertintas iš naujo, tai išskiria JAV įsipareigojimą spręsti šį klausimą. Tad JAV moralės politika bei tam tikrų teisininkų ir politikų suinteresuotumas „sėkmės“ mokesčiu bei jų perrinkimo tikimybe tapo svarbiais veiksniais. Tačiau tai anaiptol nėra savaime labiau nesąžininga nei Vokietijoje (ir Europoje, įskaitant Lietuvą) egzistavusi proceso dinamika, kuri iki tol dominavo žalos atlyginimo ir kompensacijų politikoje, o rezultatai kalba patys už save, nes politinis Jungtinių Amerikos Valstijų ryžtingumas iš tiesų davė daug naudos nacių persekiotiems asmenims, kurie priešingu atveju būtų likę be kompensacijos. Tai, kad šių išmokų struktūra pirmiausia atspindi Jungtinių Amerikos Valstijų požiūrį į nacionalsocialistų persekiojimo istoriją, vargu ar stebina, atsižvelgiant į žalos atlyginimo politikos Vokietijoje rezultatus.

2

ŽALOS ATLYGINIMAS KAIP TEISINIS (IR MORALINIS) VIRSMAS

[022] Šaltojo karo šešėlyje susiformavo susikertantys teisingumo modeliai, kurie taip pat formavo žalos atlyginimo politiką Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Rytų Vokietijoje. Nuo 1990 metų buvo pakoreguotos teisingumo sampratos. Taigi, Rytų ir Vakarų konfliktas ir jo sprendimas padarė lemiamą įtaką žalos atlyginimui ir žalos atlyginimo politikai. Besikeičiantis požiūris į nacistinę praeitį ir nacionalinio bei tarptautinio moralinio jautrumo pokyčiai ne kartą išryškino naujus neteisingumo ir persekiojimo aspektus. Todėl kompensacinių sistemų sėkmės ir nesėkmės, jų teisingumo ir neteisingumo klausimas nuolat iškildavo naujoje šviesoje ir vis kitaip. Atsižvelgiant į visus žalos atlyginimo politikos trūkumus, tai yra unikalus bandymas sukurti teisinę taiką, taip pat siekis kompensuoti istorinį neteisingumą ir atkurti sugriautus gyvenimus, nors šio proceso rezultatus, ko gero, reikėtų vertinti ir pagal jo neįmanomumą.

[023] Vakarų Vokietijoje po 1945 metų daugiausia dėmesio buvo skiriama civilinės teisės sistemos, pagrįstos pasitikėjimu patikimomis teisinėmis institucijomis, atkūrimui. Po pereinamojo laikotarpio, per kurį iš nacionalsocialistų koncentracijos stovyklų išlaisvintų asmenų egzistenciniai poreikiai buvo atsidūrę pavojuje, individualaus kompensavimo principas tapo pastangų atlyginti žalą pagrindu. Liberalus kompensacinis modelis buvo orientuotas ne tik į privačią nuosavybę, bet ir į darbingumo kriterijų, tačiau garantijoms dėl privačiosios nuosavybės buvo neabejotinai teikiama pirmenybė. Vis dėlto

atsakomybė už nacionalsocialistų nusikaltimus užkrovė pernelyg didelę naštą civilinei teisei, ji nebuvo pasirengusi tokio masto ir pobūdžio valstybės nusikaltimams. Dėl šios priežasties civilinės teisės ieškinius dėl žalos atlyginimo, pagrįsto asmens sužalojimu, netrukus pakeitė viešosios teisės ieškiniai, o jų priimtinumas vėliau buvo gerokai apribotas; šis procesas dar bus detaliai nagrinėjamas **[040–129]** pastraipose. Tiksliau sakant, teisiniai reikalavimai atlyginti žalą persekiojamiems asmenims jokiu būdu nebuvo pareikšti tik vadovaujantis žalos atlyginimo teisės aktais; greičiau pagal civilinę teisę egzistuojantys ieškiniai buvo pakeisti ieškiniais pagal viešąją teisę. Ir, atvirkščiai, ieškinių dėl žalos atlyginimo pagal viešąją teisę priimtinumas iš dalies buvo netgi išplėstas, palyginti su Vokietijos civilinio kodekso[2] nuostatomis. Teisinis nusistatymas, kad Vokietijos Federacinė Respublika nėra Vokietijos Reicho teisių perėmėja, bet tapati jai kaip tarptautinės teisės subjektas, taip pat priskyrė jai „solidariosios skolininkės“ vaidmenį. Viena vertus, Vokietijos Federacinė Respublika tokiu būdu pripažino istoriją, kita vertus, būtent dėl šios priežasties ji taip pat yra suinteresuota sumažinti visuotinę naštą. Vis dėlto žalos atlyginimas paskatino dinamišką sistemą, pagal kurią buvo mokamos finansinės išmokos, kurios gerokai viršijo visas ankstesnes prognozes.

[024] Tad galime identifikuoti pirmąjį teisinio (ir moralinio) virsmo aspektą, kuriuo buvo grįsta žalos atlyginimo politika. Galima iškelti tokį klausimą: kam teisinis virsmas, kurį sukėlė žalos atlyginimas, buvo naudingas, o kam ne? Vėlgi galime užduoti ir hipotetinį klausimą: kas būtų buvę, jei nebūtų buvę jokio žalos atlyginimo? Kaip rodo priverstinius darbus dirbusių darbininkų pavyzdys, ištisus dešimtmečius vienintelis kelias tiems iš jų, kurie turėjo Vokietijos pilietybę, pateikti savo ieškinius buvo tai padaryti per civilinę teisę, tačiau tikimybė, kad civilinio proceso tvarka ieškinys bus patenkintas, buvo nedidelė. Žiūrint iš šios perspektyvos, naujų teisinių instrumentų įvedimas į žalos atlyginimo teisės aktus teikė daugiau galimybių persekiotiems asmenims, net jei tai reiškė, kad jie turės atsisakyti kai kurių teorinių ieškinių. Žiūrint iš kitos pusės, Vokietijos Federacinės Respublikos visuomenės šia prasme neapsunkino teisinė ir institucinė rizika, kuri neišvengiamai būtų atvedusi prie didelio civilinių ieškinių dėl nacių persekiojimo skaičiaus. Tai turėjo ypač didelę reikšmę pirmaisiais pokario dešimtmečiais, kai ne tik žudikai, bet ir aukos buvo tarp mūsų. Kadangi dažnu atveju jie buvo jauni, jie ir gyveno daug ilgiau; būtent dėl to palaipsniui kito baudžiamojo persekiojimo struktūra: atsakomybę turėjo prisiimti jau ne pavieniai nusikaltėliai, o jų bendruomenės.

[025] Kita vertus, Rytų Vokietijoje, kur buvo puoselėjamas savęs, kaip naujo antifašistinio darinio, atsiribojusio nuo slegiančių Vokietijos istorijos tradicijų, įvaizdis, radosi politizuota paternalistinės globos samprata, kuri iš esmės buvo orientuota į politiškai persekiotų komunistinio pasipriešinimo kovotojų už Rytų Vokietijos režimo sistemos teisėtumą vertę. Taigi, tuo tarpu, kai Vokietijos Federacinėje Respublikoje buvo stengiamasi neutralizuoti likusį nacių persekiotų asmenų grupinį aukos identitetą, Rytų Vokietijoje buvo privilegijuojama tik nuolat mažėjanti ano meto komunistų kovotojų grupė. Be to, skirtingas Vokietijos Federacinės Respublikos ir Rytų Vokietijos požiūris į nacionalsocialistus buvo glaudžiai susijęs su jų atitinkamu požiūriu į dabartį. Vokietijos Federacinėje Respublikoje jau ilgai į nacionalsocializmą buvo žiūrėta kaip į išpuolį prieš teisinę valstybę; kaip tik dėl to dažnai buvo vartojamas terminas „nacionalsocialistų tironija“. O Rytų Vokietijos režimas „fašizmą“ laikė paskutine kapitalizmo viltimi gresiančio žlugimo akivaizdoje. Vokietijos Federacinės Respublikos ir Rytų Vokietijos režimo požiūriu, nacių persekiojimo ir naikinimo politika buvo orientuota į skirtingus objektus: pirmuoju atveju tai buvo žydai, antruoju – komunistai, ypač Sovietų Sąjunga. Todėl Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Rytų Vokietijoje žalos atlyginimo ir kompensacijos klausimas labai skyrėsi. Vokietijos Federacinė Respublika pasirinko individualią kompensaciją nacionalsocialistų neteisingumą patyrusioms aukoms, o Rytų Vokietijos režimas pritarė kolektyvinėms kompensacijoms Sovietų Sąjungai ir Lenkijai.

[026] Abiejose Vokietijose asmenų, turinčių teisę pareikšti ieškinį, sudėtis ne tik atspindėjo persekiojimo tikrovę, bet ir atitinkamai kito socialinėje ir politinėje perspektyvoje. Nacių persekiotų asmenų grupės įtrauktis ir jos staigus didėjimas priklausė ne tik nuo fiskalinių suvaržymų bei permainingų politinių nuostatų, bet ir nuo socialinių prietarų. Po sisteminiais prieštaravimais galima rasti stulbinamų panašumų. Tai ypač taikytina persekiojamoms grupėms, kurios nuo devintojo dešimtmečio Vokietijos Federacinėje Respublikoje buvo viešai vadinamos „užmirštomis aukomis“ ir kurios anksčiau nebuvo gavusios kompensacijos. Tai buvo, pavyzdžiui, priverstinius darbus dirbę darbininkai arba asmenys, kurie buvo priverstinai sterilizuoti. Svarbiausia, kad pagrindinis staiga išaugusios grupės kriterijus suvienijo Vakarų ir Rytų Vokietiją už sistemos ribų: nepaisant visų atitinkamų kompensavimo nacių persekiotiems asmenims

2 *Bürgerliches Gesetzbuch.*

priemonių skirtumų, įvardijant šiuos asmenis iš esmės buvo apsiribota vienu žodžiu – „vokiečiai“, nors Rytų Vokietijos režimas, pasivadinęs „Vokietijos Demokratine Respublika“, nustatė ne tokią jau ir menką būtinąją sąlygą, kad dabartinė jų gyvenamoji vieta būtų jos teritorijoje; Vokietijos Federacinė Respublika tokios sąlygos nekėlė ir taip pat prisiėmė atsakomybę už vokiečius imigrantus.

[027] Po susijungimo Rytų Vokietijos palikimas, sprendžiant nacionalsocialistų persekiotų asmenų klausimą, buvo iš esmės diskredituotas. Be to, penkių naujų Žemių (*Länder*) prijungimas prie Vokietijos Federacinės Respublikos lėmė didelius naujus žalos atlyginimo ir kompensavimo poreikius. Kaip ir kitose srityse, Vokietijos Federacinėje Respublikoje taikomi standartai iš esmės buvo perkelti į Rytų Vokietiją. Nors šioje gyvenę buvę pasipriešinimo kovų lyderiai dažnai prisimindavo savo konspiracines teorijas, naudotas ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmečius, Rytų Vokietijos visuomenė restitucijos proceso metu iš dalies reagavo reikšdama nesupratimą ir protestuodama prieš buvusios žydų nuosavybės atkūrimą. Taigi, toks su žalos atlyginimu susijęs nacionalsocialistų nusikaltimų naratyvas, koks buvo plėtojamas Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Rytų Vokietijoje, tapo ne tik konflikto lauku tarp vokiečių „kaltininkų visuomenės“ ir nacių persekiotų asmenų, bet ir didžiule, sunkiai kontroliuojama kliūtimi, stovinčia vidinio vokiečių susivienijimo kelyje.

[028] Be to, dešimtajame dešimtmetyje žalos atlyginimo politika atsidūrė visuotinio ginčo dėl teisingumo standartų žlugus Rytų Vokietijos režimo skelbiamai „tikrai egzistuojančio socializmo“ utopijai kontekste. Viena iš liberalios sistemos, dėl kurios buvo perkainota privati nuosavybė ir įvyko nauja nekilnojamojo turto revoliucija Rytų ir Vidurio Europoje, triumfo pasekmių buvo iš naujo atrastas klausimas dėl žydų turto, grobto nacionalsocialistų valdymo metu Europoje. Po jo naujai atgijo ir su šia nuosavybe susijusių asmenų atminimo tema. **Taigi, nuosavybė ir atmintis tapo dviem sudėtingai susijusiais visuotinės žalos atlyginimo politikos aspektais**. Naujoji reikalavimų atlyginti žalą banga dešimtajame dešimtmetyje baigėsi dešimtmečio pabaigoje derybomis dėl fondo „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ (*Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*) įsteigimo. Jis, be kita ko, įgyvendino principą, kad ieškiniams dėl žalos atlyginimo netaikomas senaties terminas, todėl šis principas vis dažniau naudojamas kaip argumentas kitais valstybės neteisingumo prieš mažumas atvejais. Ne tik žydai, bet ir vokiečiai kelia savo istorines turtines pretenzijas Rytų ir Vidurio Europoje.

[029] Dėl to atsiranda antrasis virsmas, susijęs su žalos atlyginimo politika, t. y. kaltės pavertimas skola. Jei šiuo klausimu lygintume Vokietijos Federacinę Respubliką su Rytų Vokietija, matytume didelius skirtumus. Vokietijos Federacinėje Respublikoje žalos atlyginimo politiką lydėjo intensyvus kaltės diskursas, tačiau jį septintojo dešimtmečio viduryje vis dažniau užgožė reikalavimai nutraukti nuolatines pastangas nustatyti kaltės dydį ir kaltuosius. Tačiau išliko principinė dviprasmiška įtampa tarp moralinės kaltės ir materialinės skolos. O Rytų Vokietijoje tokio diskurso visiškai nebuvo, bent jau kalbant apie patį režimą ir jame gyvenusius asmenis. Kadangi jis nebuvo susijęs su didelių reparacijų Sovietų Sąjungai pagrindimu, kaltė už nacionalsocialistų nusikaltimus buvo perkelta į išorę ir primesta Vokietijos Federacinei Respublikai. Galiausiai suvienytoje Berlyno Respublikoje vyravo atsakomybės diskursas, kuriame buvo atsižvelgta į nuo Trečiojo Reicho praėjusį laiką ir atitinkamus kartų pokyčius. Tuo baigėsi kaltės pavertimo skola principo taikymas. Liuksemburgas 1952 metais ir Berlynas 1999 metais perkeltine prasme yra šio proceso pradžia ir pabaiga. Vokietijos Federacinės Respublikos ir Izraelio valstybės susitarime ir dviejuose Vokietijos Federacinės Respublikos ir Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferencijos protokoluose, kurie buvo pasirašyti Liuksemburge, kreditoriaus pusė aiškiai nurodė, kad Vokietijos Federacinės Respublikos materialinės išmokos nereiškia istorinės kaltės sumažinimo. Ir priešingai – Vokietijos Federacinė Respublika, Berlyne pasirašiusi susitarimus, kurių pagrindu buvo sukurtas fondas „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“, sugebėjo prisistatyti kaip sąžininga skolininkė, atsakingai sumokėjusi už įsipareigojimus, paveldėtus iš savo protėvių.

3
ŽALOS ATLYGINIMO UNIVERSALIZAVIMAS

[030] Žalos atlyginimas nacių persekiotiems asmenims tapo pasauliniu pavyzdžiu reikalaujant kompensacijos už istorinį neteisingumą. Kaip nacionalsocialistų nusikaltimų pasmerkimas po 1945 metų suteikė naujų idėjų tarptautinei baudžiamajai justicijai, taip ir žalos atlyginimas, kaip paaiškėjo, suteikė impulsą naujų tarptautinių standartų, skirtų istorinio neteisingumo aukų klausimui spręsti, kūrimui. Taigi, „Liuksemburgas“ stovi šalia „Niurnbergo“. Žalos atlyginimo politikai būdinga tai, kad didžiulio masto masinių žudynių, taip pat įprastinių žmogžudysčių, apie kurias pastaraisiais metais vis dažniau kalbama, aukos jokiu būdu nevaidino pagrindinio vaidmens. Pagrindinis tikslas buvo reabilituoti ir

atlyginti nukentėjusiems ir išgyvenusiems daugiabriaunį nacių terorą. Tai, kas gali būti laikoma neatleistinu Vokietijos žalos atlyginimo trūkumu, t. y. adekvačios kompensacijos už masines žudynes koncentracijos stovyklose nesumokėjimu, tam tikra pras-me taip pat yra padarinys to, kad su juo susijusių įvykių negalima paversti politikos objektu.

[031] Vis dėlto dabartinės diskusijos dėl žalos atlyginimo poreikis yra gerokai platesnis ir nūnai tai paprastai suprantama ne kaip materialinis, o kaip simbolinis veiksmas. Taigi, klausimas yra ne tik apie tai, kiek materialinės žalos atlyginimas gali prisidėti prie atskirų aukų reabilitacijos, bet veikiau apie tai, kiek žalos atlyginimas simbolinės kompensacijos forma tampa mediacine terpe dviem grupėms, kurios nesutaikomai susipriešinusios dėl savo praeities, arba, atvirkščiai, dar labiau gilina šį susiskaldymą. Pinigai čia gali veikti abiem kryptimis – jie gali tapti ir pripažinimo, ir pavydo terpe. Taigi, diskusijoje apie globalizaciją ir žalos atlyginimo universalizavimą galima išskirti dvi pagrindines kryptis:

(i) viena jų – optimistinis šio proceso vertinimas, pagrįstas teigiama Vokietijos atvejo analize. Šioje kryptyje atsižvelgiama į naujos pasaulinės moralės sampratos plitimą, kuri apima kompensacijas buvusioms aukoms ir taip tampa svarbia pereinamojo laikotarpio teisingumo dalimi bei pabrėžia susitaikymo šiame procese galimybes. Žalos atlyginimas gali iš esmės pakeisti buvusių aukų ir nusikaltėlių santykius ir išspręsti įsisenėjusius konfliktus. Taip pat pabrėžiama galimybė žalos atlyginimu paveikti aukas ir kaltininkus skiriančius atsiminimus, sukuriant bendrą naratyvą apie įvykius, kurie slegia abi puses. Kompensacija tampa kultūriniu procesu, kuriuo siekiama pripažinti kitą, kaip pagrindinę, naujausios socialinės ir filosofinės diskusijos kategoriją. Bendro požiūrio į inkriminuojančią praeitį plėtojimas tampa būtina sąlyga, kad būtų galima pozityviai konstruoti ateitį. Galiausiai tokiais svarstymais, pagal kuriuos *žalos atlyginimas* suprantamas kaip *komunikacinė istorija*, siekiama sukurti dabartinių konfliktų, ypač izraeliečių ir palestiniečių konflikto Artimuosiuose Rytuose, sprendimo perspektyvą;

(ii) kita kryptis teigia, kad tiesiogiai nukentėjusiųjų komunikacinės atminties pokyčių galia labiau priešinasi požiūriui į žalos atlyginimą kaip į komunikacinę istoriją. Šiuo atveju klausimas – ne tai, ar toks konfliktų sprendimo būdas yra pageidautinas, o tai, kiek istorinis žalos atlyginimo ir kompensacijų nacių persekiotiems asmenims pavyzdys yra tinkamas kaip konfliktų sprendimo modelis, remiantis tikrais ar numanomais istoriškai pagrįstais aukų ir nusikaltėlių santykiais. Tai savo ruožtu kelia svarbų klausimą: ar bendro naratyvo apie praeitį kūrimas nėra vien intelektualaus elito projektas, kuriam tik kartais būtinas paaiškinimas ir motyvavimas? Tokiuose bandymuose – per žalos atlyginimo prizmę atkurti praeities suvokimą – įprastai ne nusikaltėliai pradeda dialogą su aukomis, o daugiau ar mažiau teisėti nusikaltėlių atstovai – su aukų kolektyvais.

[033] Skirtingas žalos atlyginimo universalizavimo, kaip istoriškai įsišaknijusių konfliktų įveikimo modelio, vertinimas taip pat grindžiamas esminiu konfliktu vertinant šiuolaikinių visuomenių problemas. Lygiai taip, kaip iš Apšvietos epochos paveldėta individualių ir universalių teisių samprata vis labiau papildoma, o gal jai pakenkiama, stipresniu, išskirtiniu dėmesiu grupės teisėms, taip, kita vertus, nerimas dėl šio partikuliaristinio požiūrio į naujų tapatybių politikos formas yra akivaizdus. Atrodytų, kad vyraujanti kovos už geresnę ateitį idėja virto gedėjimu dėl praeities nusikaltimų aukų. Tačiau tokia politika nusikaltimų aukų atžvilgiu nebūtinai lemia didesnį aukų pripažinimą, bet galimai – ir konkurenciją tarp bendruomenių: kurios kentėjo labiau dėl savo aukos tapatybės.

[034] Nors dabartinėse diskusijose dėl žalos atlyginimo universalizavimo tiesiogiai ar netiesiogiai kalbama apie konkretų Vokietijos žalos atlyginimo nacių persekiojimo aukoms pavyzdį, dažnai neatsižvelgiama į jo ypatumus. Tendencijai susitelkti į kultūrinio skirtingumo pripažinimo problemą didelę įtaką daro kontekstas, ypač pokolonijiniai ir neonacionalistiniai ginčai, dėl kurių vidiniai konfliktai šiuolaikinėje visuomenėje iš esmės susitraukia iki konkuruojančių grupių kultūrinių skirtumų interpretavimo problemų. Tačiau šios diskusijos ir Vokietijos atvejo nagrinėjimas gali padėti suprasti vienam kitą. Pirma, tampa aišku, kad Vokietijos žalos atlyginimo politika, kaip pagrindinė taisyklė, buvo sumanyta pagal individualias kategorijas. Išimtys yra tik keli globalūs įnašai Žydų ieškinių konferencijai, vėliau vis dėlto tapę kaltinimų dėl lėšų pasisavinimo ir praturtėjimo pagrindu. Vokietijos Federacinės Respublikos žalos atlyginimo teisės aktų, kuriuose daugiausia dėmesio buvo skiriama individualiems buvusių aukų ieškiniams, pobūdis kildinamas iš nacionalinės teisės; tuo pat metu jie taip pat prieštarauja kolektyvinėms reparacijoms užsienio valstybėms. Tačiau šis ribų demarkavimas ne kartą buvo išnykęs per dešimtmečius vykdytą žalos atlyginimo politiką, tokiu būdu sustiprinant šiuolaikinės tarptautinės teisės kryptį, kuri vis labiau įgalina asmenų teises užsienio valstybių atžvilgiu ir tuo kerta šiuolaikinės nacionalinės valstybės suverenitето ribas.

[035] Galiausiai taip pat tampa aišku, kokią įtaką materialūs aspektai turėjo žalos atlyginimo nacių persekiotiems asmenims politikai. Vis dėlto išlieka klausimas, ar tai tapo alternatyva „konflikto sprendimui ar gilinimui tarp aukų ir nusikaltėlių“ arba su jais susijusių kolektyvų. Visų pirma, nacionalsocialistų režimo persekiojamų asmenų įvairovė tapo didele papildoma kliūtimi kuriant bendrą naratyvą apie persekiojimą. Vokietijos Federacinėje Respublikoje buvo akivaizdi konkurencija tarp, viena vertus, integracionistinės perspektyvos, kuria siekiama suvienyti Antrojo pasaulinio karo ir nacių persekiojimo aukas, ir, kita vertus, požiūrio, pabrėžiančio žydų atmintį, kuriame visas dėmesys skiriamas Šoa. Abu modeliai funkcionavo tuo pat metu, tik netolygiu santykiu: kartais vyravo vienas modelis, kartais – kitas. Tačiau abiem atvejais nėra bendros aukų ir nusikaltėlių perspektyvos, kaip parodė daugybė ginčų dėl praeities Vokietijos Federacinėje Respublikoje. Rytų Vokietijoje, priešingai, buvo sukurtas neva sėkmingesnis bendras naratyvas, t. y. vienijantis antifašistinio pasipriešinimo palikimas, kuris kartu su komunistų politinio persekiojimo palikimu paskatino visus gyventojus su juo susitapatinti. Šios fikcijos kaina – iš atminties visam laikui buvo pašalinta daug kitų aukų, tarp jų – ir persekioti žydai. Po Vokietijos susivienijimo įvairūs požiūriai vėl persipynė. Ryškiausias to pavyzdys: paradoksalaus Holokausto virsmo visuotiniu žmogaus teisių pažeidimų standartu rezultatas – patys vokiečiai vis dažniau vėl gali save laikyti paskutinėmis Hitlerio aukomis. Ši tendencija, iš pradžių paskatinusi atgimimą, XX a. dešimtajame dešimtmetyje, ypač dėl žydų pretenzijų restitucijos atžvilgiu, tam tikra prasme peržengė savo ribas ir vis dažniau yra perimama kitų grupių.

[036] Jei apie žalos atlyginimo politikos poveikį kalbėtume tik vokiečių ir žydų santykių poholokaustinės istorijos kontekste, rezultatas neabejotinai būtų teigiamas: nuo 1945 metų šie santykiai pasikeitė į gera. Tačiau nacionalsocialistų praeities, ypač su ja susijusių nusikaltimų, aiškinimas buvo ir yra prieštaringas, o įvairios persekiojamos grupės daugiau ar mažiau sėkmingai kovojo už savo vietą šioje istorijoje. Be to, pretenzija į vieningus istorinius naratyvus, netiesiogiai pagrindžianti žalos atlyginimo kaip komunikacinės istorijos idėją, bet kuriuo atveju nesuderinama su istorinių vaizdų pliuralizavimu, kurį įpina būtent skirtumus pabrėžiantys atstovai.

[037] Žalos atlyginimas taip pat tapo svarbiu besiformuojančios Europinės tapatybės elementu. Ironiška, bet tai taip pat yra susiję su Jungtinių Amerikos Valstijų spaudimu, apkaltinus Europą pasipelnius iš žydų turto grobstymo Trečiojo Reicho hegemonijos šešėlyje, ir šie kaltinimai visų pirma prisidėjo prie didesnių pastangų siekiant kelti Europos sąmoningumą Holokausto atžvilgiu ir gerinti žalos atlyginimo procesą. Tačiau Europos reakcija į šiuos kaltinimus labai skiriasi. Pavyzdžiui, kai kuriose Europos valstybėse visada buvo daug abejonių dėl šios iš JAV kilusios istorijos politikos ir Jungtinių Amerikos Valstijų politikos Holokausto atžvilgiu priėmimo.

[038] Materialinė reabilitacija taip pat galėjo sukelti grėsmę bendros Europos istorinės sąmonės formavimuisi, kaip rodo nepatenkintos Lenkijos ar Graikijos pretenzijos dėl restitucijos. Kyla naujų klausimų dėl iki šiol vykdytos žalos atlyginimo politikos rezultatų. Juk šalia žalos atlyginimo makropolitikos, pastarąją įgyvendinant praktikos lygmenyje, yra ir mikropolitika. Ją panagrinėjus, kyla klausimas, kokie konfliktai kilo žalos atlyginimo biurokratijai susidūrus su persekiotais asmenimis individualiu lygmeniu ir kaip jie buvo sprendžiami. Be to, taip pat būtina užduoti klausimą, ką žalos atlyginimas pakeitė persekiotų asmenų ir visuomenės gyvenime ir požiūryje. Atsakymas į šį klausimą, tikėtina, ne tik dar labiau išgrynins mūsų požiūrį į žalos atlyginimo nacių persekiotiems asmenims rezultatus, bet ir padės mums geriau įvertinti šio modelio perkėlimo į kitus istorinio neteisingumo atvejus galimybes ir problemas. Nežinome, ar dabartinė globali reabilitacijos ir atsiprašymo reikalavimų tendencija galiausiai nuslūgs, o galbūt jau įsivyravo naujas jautrus požiūris į ankstesnių valstybės veiksmų aukas. Tačiau, atsižvelgiant į besitęsiančias genocidines tendencijas dabartyje, atrodo, kad istorinės medžiagos tokioms teisingumo pastangoms artimiausioje ateityje nepritrūks, net jei nacių persekiotų asmenų žalos atlyginimas kada nors pagaliau taps istorija. Vokietijos žalos atlyginimo politikos transformacijos aspektai nagrinėjami **[093–095]** pastraipose.

II

ŽALOS ATLYGINIMO ŽYDAMS TEISĖS AKTŲ GAIRIŲ APTARIMAS

[039] Toliau pateikiamos dvi Vokietijos teisės aktų nuostatų dėl žalos atlyginimo persekiotiems žydams ir nacionalsocialistų neteisingumo aukoms aprašymo formos:[3]

(i) **[040]** pastraipoje pateikiama glausta, trumpa apžvalga, parengta pranešimo, skaityto viešosios įstaigos „Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą fondo“ (Geros valios fondo) 2019 metų gruodžio 2 dieną Lietuvos žydų bendruomenėje Vilniuje organizuotos konferencijos „Regioninė konsultacija: Holokausto laikotarpio turto restitucija – dešimt metų po Terezino deklaracijos“ metu pristatytų skaidrių pagrindu,

(ii) **[041–129]** pastraipose išsamiai paaiškinamos skaidrėse išdėstytos teisinės nuostatos.

1

APŽVALGA

[040] 2019 metų gruodžio 2 dienos konferencijoje „Regioninė konsultacija: Holokausto laikotarpio turto restitucija – dešimt metų po Terezino deklaracijos“ naudotos pristatymo skaidrės:

---

[3] Šaltiniai, kurie buvo naudojami ir kuriais remtasi šioje dalyje:

(i) Blessin, Georg; Wilden, Hans, *Bundesrückerstattungsgesetz: und Elfte Verordnung über Ausgleichsleistungen nach dem Lastenausgleichsgesetz. Kommentar*, München: Beck, 1958.

(ii) Wiedergutmachung und Entschädigung für nationalsozialistisches Unrecht: öffentliche Anhörung des Innenausschusses des Deutschen Bundestages am 24. Juni 1987, Bonn: Deutscher Bundestag, Referat Öffentlichkeitsarbeit, 1987.

(iii) Conference on Jewish material claims against Germany: 1951-2001: 50 years of service to Holocaust survivors, New York: Conference on Jewish Material Claims Against Germany, 2001.

(iv) Federal Ministry of Finance: Compensation for National Socialist Injustice. Indemnification Provisions, Berlin: German Federal Ministry of Finance, 2020.

(v) Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht: Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“, ed. Michael Jansen, Günter Saathoff, Göttingen: Wallstein, 2007.

(vi) Nündel, Katja, Der Beitrag der Jewish Claims Conference zur Entwicklung internationalen Rechts, München: Grin, 2003.

(vii) Zweig, Ronald W., *German Reparations and the Jewish World A History of the Claims Conference*, London: Frank Cass, 2001.

1 skaidrė _____

2 skaidrė _____

3 skaidrė _____

Nuo okupacinės iki federalinės teisės

- Okupacinė teisė
  - 1947 m. lapkričio 10 d. Karinės Vyriausybės įstatymas Nr. 59 Dėl identifikuojamo turto restitucijos su pakeitimais (Amerikos ir Didžiosios Britanijos zonos);
  - 1947 m. lapkričio 10 d. Prancūzijos karinės Vyriausybės dekretas Nr. 120 Dėl pagrobto turto restitucijos (Prancūzijos zona);
  - 1949 m. liepos 26 d. Sąjungininkų komendantūros Įsakymas dėl restitucijos BK/O (49) 180 Berlynui (visos Berlyno zonos);
  - Viena šalia kitos galiojo daug skirtingų kompensavimo nuostatų.
- Poreikis atskirti restituciją ir kompensaciją

LUNDS UNIVERSITET

4 skaidrė _____

Restitucijos sąvoka

- Restitucija – nuosavybės, kuri buvo neteisėtai konfiskuota 1933–1945 metais dėl rasinio, religinio ar politinio persekiojimo, grąžinimas teisėtam savininkui.
- Platesne prasme tai apima visas priemones, kurių turi imtis atsakingoji šalis, kad nukentėjusioji šalis būtų grąžinta į būklę ar padėtį, kuri būtų susiklosčiusi, jei nebūtų padarytas joks neteisėtas veiksmas.
- Siauresniu požiūriu ši sąvoka yra sąvokos „restitucijos natūra“ (restitutio in integrum) sinonimas, susidedantis iš status quo ante, t. y. padėties, buvusios prieš padarant neteisėtą veiksmą ar nesiėmus privalomų veiksmų, atstatymo.

5 skaidrė _____

Kompensacijos sąvoka

- Kompensacija paprastai yra susijusi su pinigais, kartais taip pat ir su kitais daiktais ar prekėmis, kurie yra lygiaverčiai nuostolio, žalos ar sužalojimo atlyginimui, kai restitucija neįmanoma.
- Žalos atlyginimo teisė reglamentuoja asmens sužalojimą ir žalą turtui, kuriam netaikoma restitucija
  - 1949 m. rugpjūčio 22 d. Įstatymas dėl elgesio su nacionalsocialistų persekiojimo aukomis socialinės apsaugos srityje.

6 skaidrė _____

Vienodų restitucijos ir kompensacijos teisės aktų principai

- 1952 m. gegužės 26 d. Konvencijos (tarp JAV, Jungtinės Karalystės, Prancūzijos iš vienos pusės ir Vokietijos iš kitos pusės) dėl klausimų, susijusių su karu ir okupacija, sprendimo trečiasis skyrius (restitucija šalies viduje) ir ketvirtasis skyrius (kompensacija nacių persekiojimo aukoms).

7 skaidrė _____

Federaliniai teisės aktai dėl restitucijos

- 1957 m. liepos 19 d. Federalinis įstatymas dėl Vokietijos Reicho ir lygiaverčio teisinio statuso juridinių asmenų piniginių restitucijos įsipareigojimų sureguliavimo (Federalinis restitucijos įstatymas).
- Po susivienijimo analogiškos nuostatos naujoms Rytų Vokietijos Žemėms (*Länder*): 1990 m. rugsėjo 23 d. Atviros nuosavybės klausimų sureguliavimo įstatymas ir 1994 m. rugsėjo 27 d. Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymas (Kompensacijų ir patikslinamųjų mokėjimų įstatymo 3 straipsnis).

8:1 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

- Pagal šį susitarimą Vokietijos Federacinė Respublika įsipareigoja:
  - per 12 metų pristatyti Izraelio valstybei prekių, kurių vertė iš viso siekia 3 mlrd. Vokietijos markių, siekiant remti, integruoti ir padėti įsikurti persekiotiems žydams, kurie imigracijos metu įgijo Izraelio pilietybę;
  - pagal atskirą susitarimą su Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferencija (Žydų ieškinių konferencija) skirti 450 mln. Vokietijos markių žydų pabėgėliams už Izraelio ribų remti, integruoti ir padėti jiems įsikurti.

8:2 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

Užsienio reikalų ministras Mošė Šaretas ir federalinis kancleris bei užsienio reikalų ministras Konradas Adenaueris

8:3 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

- Vokietijos Federacinės Respublikos ir Izraelio valstybės susitarimas [dėl turtinės žalos atlyginimo ir žydų pabėgėlių integracijos išlaidų visapusio kompensavimo]
- 16 straipsnio a dalies ii punktas: Laiškai Nr. 1a (Mošė Šaretas Konradui Adenaueriui) ir 1b (Konradas Adenaueris Mošei Šaretui), kuriuose įtvirtinta „automatinio teisių kaupimo sąlyga“

8:4 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

- Hagos protokolas Nr. 1, kurį pasirašė Vokietijos Federacinės Respublikos Vyriausybės ir Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferencijos atstovai
  - Kompensacija;
  - Restitucija;
  - Specialaus fondo, skirto nacionalsocialistų persekiojimo aukoms žydams, gyvenantiems už Izraelio ribų, remti, integruoti ir padėti įsikurti, įsteigimas.

8:5 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

- Hagos protokolas Nr. 2, kurį pasirašė Vokietijos Federacinės Respublikos Vyriausybės ir Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferencijos, susidedančios iš kelių organizacijų, atstovai
  - Įgaliojimas Žydų ieškinių konferencijai įgyvendinti Vokietijos Federacinės Respublikos ir Izraelio valstybės susitarime įtvirtintas nuostatas Žydų ieškinių konferencijos naudai.

8:6 skaidrė _____

1952 m. rugsėjo 10 d. Liuksemburgo susitarimas (Vokietijos ir Izraelio žalos atlyginimo susitarimas)

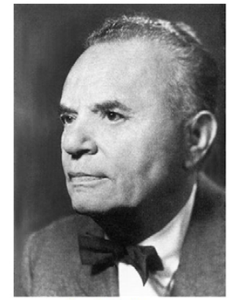

Jacob Robinson
Jokūbas Robinzonas
(1889–1977)

Nehemiah Robinson
Nehemija Robinzonas
(1898–1964)

- *Indemnification, Reparations, Jewish Aspects* (1944)
- *Problems of European Reconstruction* (1945)
- *Beraubung und Wiedergutmachung: Der materielle Schaden der Juden während der Verfolgung. Reparationen, Rückerstattung und Entschädigung* (1962)
- *Ten Years of German Indemnification* (1964)

9:1 skaidrė _____

Federalinė kompensacija

- 1953 m. rugsėjo 18 d. Papildomas federalinis kompensavimo įstatymas.
- 1956 m. birželio 29 d. Federalinis kompensavimo įstatymas.
- 1965 m. rugsėjo 14 d. Galutinis federalinis kompensavimo įstatymas.
  - VIII straipsnio 1 dalis: po 1969 m. gruodžio 31 d. pretenzijų reikšti nebegalima. Tai reiškia, kad paraiškų nebegalima pateikti.
- 1957 m. lapkričio 5 d. Pagrindinis įstatymas, reglamentuojantis kompensacijas už karo sukeltus nuostolius.

9:2 skaidrė _____

Federalinė kompensacija

- Specialūs teisės aktai
  - 1951 m. gegužės 11 d. Įstatymas dėl kompensacijos už nacionalsocialistų neteisingumą viešojo sektoriaus darbuotojams.
  - 1958 m. birželio 25 d. Federalinis įstatymas dėl kompensacijos už nacionalsocialistų neteisingumą per karo invalidumo ir maitintojo netekimo pensijas [skirtas, *inter alia*, žydų Pirmojo pasaulinio karo veteranams].

10 skaidrė _____

11 skaidrė _____

Neįstatyminių nuostatų poreikis

- „Automatinio teisių kaupimo sąlyga“ plg. su realybės sunkumais
- „2 straipsnio susitarimų“ sąvoka
- 2 straipsnio fondo tinkamumo kriterijai
- Fondas sunkumus patyrusiems ir išmokos persekiojimo aukoms žydams
- Kompensacija žydų aukoms, gyvenančioms Vidurio ir Rytų Europoje
- Rūpinimasis pagyvenusiais asmenimis, išgyvenusiais Holokaustą
- *Kindertransport* fondas

12 skaidrė _____

„2 straipsnio susitarimų“ sąvoka

- 1990 m. rugsėjo 18 d. Susitarimo dėl Susivienijimo sutarties priėmimo ir interpretavimo 2 straipsnis

  Federacinė Vyriausybė, tęsdama Vokietijos Federacinės Respublikos politiką, yra pasirengusi sudaryti susitarimus su leškinių konferencija dėl papildomų fondo priemonių finansavimo, kad persekiotiems asmenims, kurie iki šiol negavo jokios arba tik minimalią kompensaciją pagal Vokietijos Federacinės Respublikos teisės aktų nuostatas, būtų skirtos išmokos už patirtus sunkumus.

13 skaidrė _____

Žydų ieškinių konferencijos statusas ir vaidmuo

- Žydų ieškinių konferencijai buvo pavesta paskirstyti Vokietijos numatytų fondų lėšas.
- Ji turi išimtinę atsakomybę, priimant sprendimus individualiais atvejais, remiantis 2 straipsnio susitarime nustatytais kriterijais.
- Federalinė finansų ministerija reguliariai derasi su Žydų ieškinių konferencija dėl susitarimo įgyvendinimo, siekdama patikslinti teisę į išmokas.

14 skaidrė _____

2 straipsnio fondo tinkamumo kriterijai

- Nacių aukos žydai, kurie buvo persekiojami kaip žydai ir kurie:
  - buvo įkalinti koncentracijos stovykloje arba darbo batalione tam tikru laikotarpiu, kaip apibrėžta Vokietijos federalinės finansų ministerijos; *arba*
  - buvo įkalinti mažiausiai trims mėnesiams gete; *arba*
  - buvo įkalinti mažiausiai trims mėnesiams tam tikruose „atviruose getuose“; *arba*
  - slapstėsi mažiausiai keturis mėnesius nežmoniškomis sąlygomis, neturėdami ryšio su išoriniu pasauliu Vokietijos nacių okupuotoje teritorijoje ar nacių satelitinėse valstybėse; *arba*
  - gyveno nelegaliai su suklastota tapatybe ar dokumentais ne mažiau kaip keturis mėnesius nežmoniškomis sąlygomis Vokietijos nacių okupuotoje teritorijoje ar nacių satelitinėse valstybėse; *arba*
  - buvo vaisius tuo metu, kai jo motina patyrė persekiojimą.

15:1 skaidrė _____

Fondas sunkumus patyrusiems

- Vis atsirasdavo ypač sunkių atvejų, kai pareiškėjai negalėjo gauti išmokų, nes praleido terminą.
- Be to, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje įvairios Rytų Europos valstybės suteikė savo piliečiams žydams galimybę emigruoti, todėl nemažai nacių persekiojimo aukų žydų išvyko iš šių valstybių į Izraelį.
- Pagal tuo metu galiojusius Vokietijos įstatymus šiai grupei priklausantys asmenys neturėjo teisės į žalos atlyginimą.

Fondas sunkumus patyrusiems

15:2 skaidrė _____

- Dėl šios priežasties Knesetas pasiūlė įvesti atitinkamus Vokietijos teisės aktų dėl žalos atlyginimo pakeitimus.
- Pagal 1980 m. spalio 3 d. Federacinės Vyriausybės gaires dėl išmokų sunkumus patyrusioms persekiojimo aukoms žydams nacionalsocialistų režimo persekiojimo aukoms žydams per Žydų ieškinių konferenciją gali būti išmokėta vienkartinė 5000 Vokietijos markių (2556,46 eurų) išmoka.

Išmokos sunkumus patyrusioms persekiojimo aukoms žydams

16:1 skaidrė _____

- 2012 m. patikslintoje Susitarimo redakcijoje buvo užfiksuoti iki tol vykusių derybų rezultatai. Pagal šį pataisytą 2 straipsnio susitarimą nacių persekiojimo aukos žydai, tiesiogiai nukentėję nuo nacių smurto, kaip apibrėžta Federalinio kompensavimo įstatymo 2 straipsnyje, arba tie, kurie neteko tėvų dėl nacių smurto (persekiojimo aukos vaikai) ir kurie iki šiol negavo jokių kompensacijų, gali gauti vienkartinę 2556,46 eurų išmoką. Paraiškas fondui sunkumus patyrusiems gali pateikti ir asmenys, dar negimę persekiojimo metu, tačiau nukentėję dėl nėščios motinos persekiojimo.

Išmokos sunkumus patyrusioms persekiojimo aukoms žydams

16:2 skaidrė _____

- Susitarime numatytos ne tik vienkartinės išmokos, bet ir einamosios mėnesinės išmokos nacionalsocialistų režimo persekiojimo aukoms žydams, patiriantiems finansinių sunkumų, kurie be to,
  - buvo įkalinti koncentracijos stovykloje arba gete, kaip nurodoma 1956 m. Federalinio kompensavimo įstatymo 42 straipsnio 2 dalyje; *arba*
  - gyveno nežmoniškomis sąlygomis slapstydamiesi arba neteisėtai su suklastota tapatybe.

Kompensacija žydų aukoms, gyvenančioms Vidurio ir Rytų Europoje

17 skaidrė _____

- Pataisytas 2 straipsnio susitarimas taip pat apima paramą pagal 1998 m. sausio 29 d. Susitarimą dėl kompensacijos žydų aukoms, gyvenančioms Vidurio ir Rytų Europoje (administruojamą Vidurio ir Rytų Europos fondo (angl. CEEF)).
- Pagal 2 straipsnio susitarimą teisė į paramą nėra perduodama. Mokėjimai yra griežtai susieti individualiu gavėju. Jų negalima paveldėti, perduoti arba išmokėti trečiosioms šalims, išskyrus, su tam tikromis sąlygomis, našliais likusiems sutuoktiniams arba, jei sutuoktinis taip pat miręs, gyviems vaikams kaip bendriems paramos gavėjams.

Rūpinimasis pagyvenusiais asmenimis, išgyvenusiais Holokaustą

18 skaidrė _____

- Pastaraisiais metais ypač išaugo Holokaustą išgyvenusių senyvo amžiaus žmonių slaugos ir medicininės priežiūros namuose poreikis.
- Todėl Žydų ieškinių konferencija taip pat gauna lėšų iš fondų pagal 2 straipsnio susitarimą, kad išsaugotų ir pagerintų slaugos ir priežiūros galimybes persekiojimo aukoms žydams, ypač jų pačių namuose, kaip apibrėžta 1956 m. Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje.

Kindertransport fondas

19:1 skaidrė _____

- Po intensyvių diskusijų, susijusių su *Kindertransport* 80-mečiu, Federalinė finansų ministerija ir Žydų ieškinių konferencija susitarė dėl vienkartinės simbolinės 2500 eurų išmokos *Kindertransport* evakuotiems asmenims.
- Terminas *Kindertransport* („vaikų transportas“) reiškia evakuacijos operaciją, kuri prasidėjo po 1938 m. lapkričio 9 d. *Reichspogromnacht*. Apie 10000 žydų vaikų be tėvų keliavo į saugias šalis iš Vokietijos ir teritorijų, kurias Vokietija aneksavo ar okupavo.

Kindertransport fondas

- Vienkartine išmoka siekiama pripažinti ypatingas vaikų, kurie buvo priversti palikti savo šeimas taikos metu, kančias. Daugeliu atvejų jie daugiau niekada nebepamatė savo šeimų.

15:2 skaidrė _____

20 skaidrė _____

Restitucija ir kompensacija persekiojimo aukoms žydams Rytų Vokietijoje

- Pagal 1990 m. rugsėjo 23 d. Atviros nuosavybės klausimų reguliavimo įstatymo 1 straipsnio 6 dalį jis taikomas asmenims ir grupėms, persekiotiems nuo 1933 m. sausio 30 d. iki 1945 m. gegužės 8 d. rasiniais, politiniais, religiniais ar ideologiniais pagrindais ir dėl to praradusiems savo turtą.
- Todėl įstatymas grindžiamas nuostatomis, reglamentuojančiomis nuosavybės grąžinimą, t. y. pirmenybė suteikiama restitucijos principui.

20:1 skaidrė _____

Restitucija ir kompensacija persekiojimo aukoms žydams Rytų Vokietijoje

- Įstatymas numato, kad Žydų ieškinių konferencija yra teisėta bet kokio be paveldėtojų likusio ar nepareikalauto prarasto žydų turto teisių perėmėja.
- Įstatymo pagrindas yra tas, kad turto restitucija yra priimtinesnė nei kompensacija už jį. Taigi konfiskuotas turtas, jei įmanoma, grąžinamas *in specie*. Jeigu dėl faktinių ar teisinių priežasčių neįmanoma grąžinti turto arba atitinkami asmenys pasinaudojo teise pasirinkti kompensaciją, jie gauna kompensaciją pagal Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymą.

21:2 skaidrė _____

Restitucija ir kompensacija persekiojimo aukoms žydams Rytų Vokietijoje

- Šios išmokos mokamos iš Kompensacijų fondo – specialaus federalinio fondo.
- Nuo 2002 m. buvo priimti visapusiai Kompensacijų fondo ir Žydų ieškinių konferencijos susitarimai dėl tų atvejų, kai Žydų ieškinių konferencija yra reikalavimus atitinkanti šalis.

21:3 skaidrė _____

Restitucija ir kompensacija persekiojimo aukoms žydams Rytų Vokietijoje

- Susitarimai buvo susiję su, *inter alia,*
  - sinagogomis ir jų turtu (2002 m.),
  - kilnojamuoju turtu ir namų apyvokos daiktais (2004 m.),
  - savarankiškai dirbančių asmenų nuosavybe (2006 m.),
  - nuosavybės teisėmis į žemę ir banko sąskaitų likučius (2007 m.),
  - organizacijų turtu (2009 m.),
  - nekilnojamojo turto neturinčiomis įmonėmis (2013 m.),
  - nedideliais akcijų paketais (2013 m.),
  - kompensacijomis pagal Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymo 1 straipsnio 1 dalį (2014 m.).

21:4 skaidrė _____

Ieškinių, kuriuos pateikė JAV pilietybę turintys persekioti žydai, sprendimas Rytų Vokietijoje

22 skaidrė _____

- Iki 1976 metų JAV piliečiai pretenzijas dėl turto praradimo Rytų Vokietijoje galėjo pateikti JAV Vyriausybės sudarytai komisijai. Vėlesnės derybos su Rytų Vokietija dėl kompensacijos nedavė jokių rezultatų.
- Po Vokietijos susijungimo 1992 m. gegužės 13 d. Vokietijos Federacinės Respublikos ir Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybės susitarimas dėl tam tikrų pretenzijų į nuosavybę sprendimo sudarė sąlygas JAV piliečiams arba priimti kompensaciją Jungtinėse Valstijose pagal Susitarimą, arba reikalauti restitucijos (arba kompensacijos) Vokietijoje.

Susitarimai

23 skaidrė _____

- Rytų Vokietijos režimas, pasivadinęs „Vokietijos Demokratine Respublika“, buvo sudaręs susitarimus su Austrija, Danija, Suomija ir Švedija dėl visų šiose valstybėse gyvenančių nacių persekiojimo aukų restitucijos pretenzijų.

2

IŠSAMUS VOKIETIJOS TEISĖS AKTŲ DĖL ŽALOS ATLYGINIMO PERSEKIOTIEMS ŽYDAMS IR NACIONALSOCIALISTŲ NETEISINGUMO AUKOMS NUOSTATŲ PAAIŠKINIMAS

(i) Raida

A Žalos atlyginimo pagal okupacijos teisę kilmė

[041] Beveik iškart po Antrojo pasaulinio karo pabaigos paaiškėjo, kad reikia numatyti kompensacijas tiems, kurie nukentėjo nuo nacionalsocialistų neteisingumo. Ypač tiems, kurie buvo persekiojami dėl politinės opozicijos nacionalsocializmui arba dėl rasės, religijos ar ideologijos. Pirmosios teisinės nuostatos, kurias 1945 metais parengė okupacinės valdžios ir vietos valdžios institucijos, buvo skirtos būtent šiai persekiotų asmenų grupei. Šie teisės aktai iš esmės buvo orientuoti į kompensacijos gavėjų socialinę apsaugą ir buvo grindžiami jų poreikiais.

[042] Žemės (*Länder*) JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos okupacinėse zonose įvedė vienodas regionines kompensacijų nuostatas. Greta išimtinai socialinės apsaugos nuostatų buvo imtasi papildomų priemonių, kurios suteikė aukoms teisinį pagrindą gauti kompensaciją. Vis dėlto ir toliau egzistavo daugybė skirtingų kompensacijos nuostatų ir, kadangi jos dažnai nebuvo nei tarpusavyje koordinuojamos, nei sisteminamos pagal vienodus teisės aktų principus, jas buvo sunku kontroliuoti ir turinio, ir organizaciniu požiūriu. Pirmasis aiškus žingsnis standartizuojant šią teisės sritį buvo nubrėžti ribą tarp restitucijos ir kompensacijos (plg. **[040]** pastraipoje pateiktas 3–5 skaidres).

B Restitucija

[043] Trys Vakarų okupacinės valdžios priėmė savo okupacinių zonų ir Vakarų Berlyno restitucijos įstatymus 1947 ir 1949 metais. Šie įstatymai buvo skirti turtui, neteisėtai konfiskuotam 1933–1945 metais dėl rasinio, religinio ar politinio persekiojimo, atkurti ir kompensuoti. 1949 metų gegužės 23 dieną įkūrus Vokietijos Federacinę Respubliką, Vokietijos Reichui ir su turto konfiskavimu siejamiems lygiaverčio teisinio statuso juridiniams asmenims reiškiamos pretenzijos dėl restitucijos buvo reglamentuojamos 1957 metų liepos 19 dienos Federaliniu įstatymu dėl Vokietijos Reicho ir lygiaverčio teisinio statuso juridinių asmenų piniginių restitucijos įsipareigojimų sureguliavimo[4] („Federalinis restitucijos įstatymas“; 1957-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 734).

[044] Po susivienijimo analogiškos nuostatos buvo priimtos ir naujose Rytų Vokietijos Žemėse (*Länder*), įstojusiose į Vokietijos Federacinę Respubliką:

(i) 1990 metų rugsėjo 23 dienos Atviros nuosavybės klausimų sureguliavimo įstatymas[5] (1990-I VOKIETIJOS DEMOKRATINĖS RESPUBLIKOS OFICIALUSIS LEIDINYS 1899, paskelbtas 2005-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALIAJAME LEIDINYJE 205 su vėlesniais pakeitimais), įsigaliojęs kartu su Susivienijimo sutartimi;

(ii) 1994 metų rugsėjo 27 dienos Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymas[6] (paskelbtas 2004-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALIAJAME LEIDINYJE 1671 su vėlesniais pakeitimais).

(Plg. **[040]** pastraipoje pateiktas 21:1 ir 21:2 skaidres).

[045] Restitucijos procesas jau seniai baigtas. Paraiškų teikimo terminai praėjo, o administracinės procedūros nebetaikomos.

C Pradinės žalos atlyginimo nuostatos okupacinėse zonose

[046] Kompensacijos įstatymas reglamentuoja asmens sužalojimą ir žalą turtui, kuriam negalioja restitucija. Tokie teisės aktai JAV okupacinėje zonoje buvusiose Žemėse (*Länder*) buvo priimti dar 1946 metais. Juose numatytos laikinos išmokos už sveikatos priežiūrą, profesinį mokymą, savarankišką darbą, siekiant išvengti finansinių sunkumų, ir pensijas nukentėjusiems asmenims bei jų išlaikytiniams. 1949 metų rugpjūčio 22 dieną Jungtinės ekonominės erdvės (kurią sudarė JAV ir Didžiosios Britanijos okupacinės zonos) Ekonomikos taryba priėmė

---

[4] *Bundesgesetz zur Regelung der rückerstattungsrechtlichen Geldverbindlichkeiten des Deutschen Reichs und gleichgestellter Rechtsträger (Bundesrückerstattungsgesetz - BRüG).*

[5] *Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen.*

[6] *NS-Verfolgtenentschädigungsgesetz.*

Įstatymą dėl elgesio su nacionalsocialistų persekiojimo aukomis socialinės apsaugos srityje[7] (1950-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 179), galiojusį visoje JAV okupacinėje zonoje. 1949 metų rugpjūtį jis buvo paskelbtas Bavarijos, Brėmeno, Badeno-Viurtembergo ir Heseno Žemių įstatymu. Pagal Vokietijos Federacinės Respublikos Pagrindinio įstatymo 125 straipsnį šie Žemių teisės aktai tapo federaline teise, kai buvo sukurta Vokietijos Federacinė Respublika ir įsigaliojo Pagrindinis įstatymas. Jungtinės Karalystės ir Prancūzijos okupacinių zonų Žemėse bei Vakarų Berlyne buvo priimti panašūs teisės aktai, kurie, išskyrus Žemes Jungtinės Karalystės okupacinėje zonoje, apėmė tokio pat pobūdžio žalą kaip ir Įstatymas dėl elgesio su nacionalsocialistų persekiojimo aukomis socialinės apsaugos srityje (plg. [040] pastraipoje pateiktas 3 ir 5 skaidres).

D
Liuksemburgo susitarimas ir Sprendimo konvencija

[047] Vadovaudamasi teisės aktais, kuriuos Žemės (*Länder*) ir vietos valdžios institucijos priėmė prieš susikuriant Vokietijos Federacinei Respublikai, pastaroji ir toliau traktavo moralinės ir finansinės kompensacijos už nacionalsocialistinio režimo padarytas skriaudas klausimą kaip prioritetinį. 1951 metų spalio 27 dieną per specialų Vokietijos Federalinio Parlamento (*Deutscher Bundestag*) posėdį federalinis kancleris Konradas Adenaueris pareiškė, kad Vokietija atsakinga už nacionalsocialistinio režimo įvykdytus žiaurumus. Jis pabrėžė, kad Vokietijos žmonės privalo atlyginti moralinę ir materialinę žalą, ir pasiūlė pradėti derybas su Izraelio valstybe bei žydų interesų grupėmis. Praėjus mėnesiui, 23 žydų organizacijos suvienijo jėgas ir įkūrė Žydų materialinių ieškinių Vokietijai konferenciją (Žydų ieškinių konferencija arba Ieškinių konferencija, angl. *Claims Conference*), kurios tikslas – tvarkyti Vokietijai keliamus ieškinius dėl kompensacijos.

[048] 1952 metų kovo 21 dieną Hagoje buvo pradėtos derybos su Izraelio atstovais ir Žydų ieškinių konferencija. Šiose derybose daugiausia dėmesio skirta dviem klausimams:

(i) siekiui sudaryti Vokietijos Federacinės Respublikos ir Izraelio valstybės susitarimą (1953-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 35) dėl turtinės žalos atlyginimo ir dėl žydų pabėgėlių integracijos į Izraelio valstybę išlaidų visapusio kompensavimo;

(ii) dviem „Hagos protokolams“ (1953-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 85 ir 94) tarp Vokietijos Federacinės Respublikos Vyriausybės ir Žydų ieškinių konferencijos, reglamentuojantiems individualias kompensacijas nacionalsocialistų persekiojimo aukoms.

[049] Šie du susitarimai neatsiejamai susiję. Jie abu tuo pat metu, 1952 metų rugsėjo 10 dieną, buvo pasirašyti Liuksemburge ir vadinami „1952 metų Liuksemburgo susitarimu“. Vokietija sutiko sumokėti 3 mlrd. Vokietijos markių Izraelio valstybei ir 450 mln. Vokietijos markių Žydų ieškinių konferencijai (plg. [040] pastraipoje pateiktą 8:1 skaidrę).

[050] Didelės praktinės reikšmės turėjo susirašinėjimas laiškais Nr. 1a (Izraelio valstybės užsienio reikalų ministras Moshe Sharettas federaliniam kancleriui ir federaliniam užsienio reikalų ministrui Konradui Adenaueriui) ir 1b (Konradas Adenaueris Moshei Sharettui), kaip nurodyta 1952 metų Liuksemburgo susitarimo (1953-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 53 ir 65) 16 straipsnio (a)(ii). Šis apsikeitimas laiškais įtvirtino „automatinio teisių kaupimo sąlygą“, pagal kurią Izraelio piliečių ieškiniai pagal Vokietijos Federacinėje Respublikoje galiojančius teisės aktus dėl restitucijos šalies viduje, kompensacijos ar kitokio žalos atlyginimo už nacionalsocialistų skriaudas galėtų automatiškai kaupti Izraelio piliečių teises į visa, kas bus numatyta tokio pobūdžio teisės aktuose ateityje (plg. [040] pastraipoje pateiktą 8:3 skaidrę).

[051] Išmoka Izraelio valstybei buvo skirta padėti iškeldintiems žydų pabėgėliams, neturintiems jokio turto, atvykusiems iš Vokietijos ir iš teritorijų, kurios anksčiau buvo vokiečių okupuotos ar valdomos. Didelė šios išmokos dalis buvo padengta prekėmis.

[052] Pagal antrąjį Hagos protokolą 450 mln. Vokietijos markių fondas buvo skirtas už Izraelio ribų gyvenančių žydų – persekiojimo aukų – paramai ir integracijai. Tai įgyvendinti buvo pavesta Žydų ieškinių konferencijai.

[053] Hagos protokolu Nr. 1 (1953-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 85) buvo įtvirtinta, kad Vokietijos Federacinė Vyriausybė įsipareigoja parengti teisinę restitucijos ir kompensavimo nuostatų programą, taikytiną visoje Vokietijos Federacinėje Respublikoje. Protokole apibrėžti pagrindiniai šių teisės aktų principai. Suvienodinti restitucijos ir kompensacijos teisės aktų principai buvo nustatyti jau 1952 metų gegužės 26 dienos trijų Didžiųjų galių (Jungtinių Amerikos Valstijų, Jungtinės Karalystės ir Prancūzijos) ir Vokietijos Federacinės Respublikos Konvencijos dėl klausimų, susijusių su karu, sprendimo (1954-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 181) ketvirtajame skyriuje (Kompensacija nacių persekiojimo aukoms), 1952 metais nutraukus Vakarų sąjungininkų okupaciją (plg. [040] pastraipoje pateiktas 6 ir 8:4 skaidres).

E
Rytų Vokietijos režimo mokėjimai

[054] Rytų Vokietijos režimas griežtai atsisakė sekti Vokietijos Federacinės Respublikos pavyzdžiu kalbant apie žalos atlyginimą nacių persekiojimo aukoms. Jos antifašistinis įkūrimo mitas suvaidino ypač svarbų vaidmenį atsisakant priimti bet kokias pretenzijas dėl kompensacijos iš užsienio. Teisiškai Rytų Vokietijos režimas laikė save visiškai nesusijusiu su Trečiuoju Reichu – teigė, kad yra antifašistinės tradicijos dalis. Tuo remdamasi Rytų Vokietija neteikė materialinės paramos kitose šalyse gyvenančioms nacių režimo aukoms ir taip pat atsisakė pripažinti, kad prisiima moralinę atsakomybę už nacistinės Vokietijos nusikaltimus.

[055] Tačiau pagal sovietinėje okupacinėje zonoje galiojusius įstatymus fašizmo aukos, kurias sistema vertino palankiai, gavo specialias bendrosios sveikatos priežiūros, senatvės pensijų ir maitintojo netekimo pensijų išmokas. Jiems taip pat buvo skirtos vienkartinės privileginės pensijos.

[056] Kadangi privačios nuosavybės atkūrimas buvo nesuderinamas su sovietinės okupacinės valdžios, o vėliau ir jos įdiegto Rytų Vokietijos režimo nacionalizavimo siekiais, 1945 metais priimtas ir vienintelis galiojęs Laisvosios Tiuringijos Žemės kompensavimo įstatymas netrukus neteko galios, o 1952 metais buvo ir išvis panaikintas.

[057] Rytų Vokietijos režimas, pasivadinęs „Vokietijos Demokratine Respublika“, sudarė susitarimus su Austrija, Danija, Suomija ir Švedija, kurios visos tarptautinės teisės požiūriu pripažino subjekto pavadinimu „Vokietijos Demokratinė Respublika“ valstybingumą; minėti susitarimai apėmė visas šiose šalyse gyvenančių nacionalsocialistų persekiojimo aukų restitucijos pretenzijas (plg. [040] pastraipoje pateiktą 23 skaidrę).

F
1953 metų Papildomas federalinis kompensavimo įstatymas, 1956 metų Federalinis kompensavimo įstatymas ir 1965 metų Galutinis federalinis kompensavimo įstatymas

[058] Pirmasis kompensavimo įstatymas, taikomas visoje Vokietijos Federacinėje Respublikoje, buvo 1953 metų rugsėjo 18 dienos Papildomas federalinis kompensavimo įstatymas[8] (1953–I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1387). Šiame įstatyme buvo remtasi [046] pastraipoje minėtuoju Įstatymu dėl elgesio su nacionalsocialistų persekiojimo aukomis socialinės apsaugos srityje, tačiau buvo gerokai išplėstos šio teisės akto taikymo sritys. Vis dėlto netrukus paaiškėjo, kad Papildomo federalinio kompensavimo įstatymo nuostatų nepakanka.

[059] Federalinis kompensavimo įstatymas[9] buvo priimtas 1956 metų birželio 29 dieną (1956-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 562). Jis įsigaliojo atgaline data nuo 1953 metų spalio 1 dienos ir iš esmės pakeitė kompensacijas nacionalsocializmo aukoms. Jis ne tik išplėtė teisę gauti kompensaciją, bet ir apėmė įvairius naujus reglamentus, kurie buvo naudingi aukoms. Įstatyme taip pat nustatytas išlaidų pasidalijimo tarp Federacijos ir federacinių Žemių (*Länder*) principas. Anksčiau išlaidas prisiimdavo tik pačios Žemės.

[060] Pagal 1956 metų Federalinį kompensavimo įstatymą kompensacijos galėjo būti mokamos kaip pensijos, vienkartinės išmokos, persikvalifikavimo subsidijos, medicininio gydymo išlaidos ir pensijos maitintojo netekusiems išlaikytiniams. Pirminė paraiškų teikimo termino pabaiga pagal Federalinį kompensavimo įstatymą buvo 1957 metų spalio 1 diena. Vėliau terminas buvo pratęstas iki 1958 metų balandžio 1 dienos.

[061] Tačiau taikant teisės aktus netrukus paaiškėjo, kad reikia daugiau pakeitimų. Įstatymų leidėjai pradėjo rengti galutines įstatymo pataisas. Po ketverius metus trukusių intensyvių derybų Vokietijos Federalinio Parlamento (*Deutscher Bundestag*) ir Federalinės Tarybos (*Bundesrat*, teisėkūros institucija, federaciniu lygmeniu atstovaujanti Vokietijos Žemėms (*Länder*)) kompetentinguose komitetuose

7 *Gesetz über die Behandlung der Verfolgten des Nationalsozialismus in der Sozialversicherung.*

8 *Bundesergänzungsgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung.*

9 *Bundesgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung.*

1965 metų rugsėjo 14 dieną buvo priimtas Galutinis federalinis kompensavimo įstatymas[10] (1965-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1315), kurio pats pavadinimas pabrėžė, kad jis turėjo būti paskutinis.

[062] Šis įstatymas gerokai pailgino 1958 metų balandžio 1 dienos paraiškų pateikimo termino pabaigą: įstatymo VIII straipsnio 1 dalyje nurodyta, kad po 1969 metų gruodžio 31 dienos pretenzijų reikšti nebebus galima. Tai reiškia, kad nebegalima pateikti paraiškų. Galutinis Federalinis kompensavimo įstatymas nebuvo taikomas nacių aukoms komunistinėse buvusio Varšuvos pakto šalyse. Tačiau, pablogėjus nukentėjusiojo būklei, vis dar buvo galima didinti išmokas už sveikatai padarytą žalą. Pirminius sprendimus taip pat buvo galima peržiūrėti taikant antrines procedūras, jei jie pagal dabartinį įstatymo aiškinimą būtų neteisingi (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 9:1 skaidrę).

[063] Per pastaruosius dešimtmečius priimta daug 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo įgyvendinimo reglamentų:

(i) pirmieji trys iš jų reguliariai keičiami, kad einamosios išmokos (pensijos) būtų pritaikytos prie didėjančių gyvenimo išlaidų;

(ii) ketvirtasis įgyvendinimo reglamentas apibrėžia draudimo bendrovių išlaidų, patirtų pagal 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 182 straipsnio 1 dalį, padengimą;

(iii) penktajame įgyvendinimo reglamente nurodomos pensijų sistemos, kurios buvo panaikintos pasitelkus nacionalsocialistų persekiojimo priemones;

(iv) šeštajame įgyvendinimo reglamente (koncentracijos stovyklų sąraše) Vokietijos Federacinės Respublikos Vyriausybė nustatė, kurios kalėjimo stovyklos turi būti laikomos koncentracijos stovyklomis pagal tariamą uždarbio praradimą reglamentuojančią nuostatą, pateiktą 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 31 straipsnio 2 dalyje.

[064] Pagal 1956 metų Federalinį kompensavimo įstatymą kompensaciją arba paramą gali gauti šios asmenų grupės:

(i) nacionalsocialistinio režimo persekiojimo aukos;

(ii) tremtiniai, kaip apibrėžta 1953 metų gegužės 19 dienos Federaliniame tremtinių įstatyme[11] (paskelbtame 2007-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALIAJAME LEIDINYJE 1902), taip pat asmenys be pilietybės ir pabėgėliai, kaip apibrėžta Ženevos konvencijose. Šiame kontekste persekiojimo aukos apibrėžiamos kaip tos, kurios prarado gyvybę, patyrė galūnių sužalojimą ar žalą sveikatai, laisvės atėmimą, nekilnojamojo ar kito turto nuvertėjimą arba žalą savo verslui ar profesinei karjerai dėl nacionalsocialistų persekiojimo dėl politinio pasipriešinimo nacionalsocializmui arba dėl rasės, religijos ar ideologijos;

(iii) asmenys, kurie patyrė persekiojimą dėl dalyvavimo meninėje ar akademinėje veikloje, kuriai nepritarė nacių režimas, arba dėl to, kad buvo artimi tokio persekiojimo aukai;

(iv) likę gyvi išlaikytiniai ir artimieji, kuriuos taip pat neigiamai paveikė nacionalsocialistų persekiojimas.

[065] Tie, kurie dėl nacistinės Vokietijos pradėto karo patyrė bendrų karo sukeltų nuostolių, pavyzdžiui, karo belaisviai ar bombų karo aukos, nelaikomi tikslinio nacionalsocialistų persekiojimo aukomis, kaip apibrėžta 1956 metų Federaliniame kompensavimo įstatyme.

G
1957 metų Pagrindinis įstatymas, reglamentuojantis kompensacijas už karo sukeltus nuostolius

[066] 1957 metų lapkričio 5 dienos Pagrindinis įstatymas, reglamentuojantis kompensacijas už karo sukeltus nuostolius[12] (1957–I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1747), yra susijęs su asmenų, kurie patyrė žalą nacionalsocialistinio režimo metu ir nebuvo laikomi aukomis, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje, pretenzijomis. Jei **[058–065]** pastraipose aptariami kompensavimo įstatymai apima visas turtines ir neturtines pretenzijas, tai šiame įstatyme numatyta atlyginti tik tais atvejais, kai buvo prarasta gyvybė, patirta galūnių sužalojimų ar padaryta žala sveikatai, taip pat už laisvės atėmimą. Įstatymo 5 straipsnis suteikia teisę į kompensaciją už neteisėtus šių juridinių teisių pažeidimus pagal bendrąsias teisės nuostatas, visų pirma pagal valstybės atsakomybės nuostatas ir civilinės teisės normas dėl neteisėtų veiksmų (Civilinio kodekso 823 ir kt. straipsniai) (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 9:1 skaidrę).

[067] Ieškiniai pagal Įstatymo 5 straipsnį buvo pripažinti tik tuo atveju, jei 1952 metų gruodžio 31 dieną nukentėjusysis rezidavo arba nuolat gyveno Įstatymo taikymo teritorijoje arba valstybėje, kuri iki 1956 metų balandžio 1 dienos pripažino Vokietijos Federacinės Respublikos Vyriausybę, arba jei buvo įvykdyti 6 straipsnyje nurodyti kiti gyvenamosios vietos ar kvalifikacinės datos reikalavimai. Vokiečių etninės kilmės imigrantams (tremtiniams), sugrįžusiems asmenims ir asmenims, kurie po 1952 metų gruodžio 31 dienos įsikūrė Vokietijos Federacinės Respublikos teritorijoje dėl šeimos susijungimo, buvo taikomos išimtys, tačiau šiandien praktine prasme jos nėra svarbios.

[068] Iš esmės pretenzijos turėjo būti pateiktos per vienerius metus nuo įstatymo įsigaliojimo, t. y. iki 1958 metų gruodžio 31 dienos. Jei pateikimo terminas buvo pasibaigęs, jis galėjo būti pratęstas dar vieneriems metams, t. y. iki 1959 metų gruodžio 31 dienos. Šiandien nagrinėjamos tik pagal 5 straipsnį pateiktų pretenzijų bylos; naujų ieškinių pateikti nebegalima (žr. **[113–118]** pastraipas).

H
Kompensavimo nuostatos pagal specialiuosius teisės aktus

[069] Žalos atlyginimo teisės aktus papildė įvairios kompensavimo nuostatos pagal specialiuosius teisės aktus (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 9:2 skaidrę).

[070] Nuo 1951 metų balandžio 1 dienos atgaline data įsigaliojo teisės aktas, skirtas valstybės tarnautojams, kuriuos nacionalsocialistų režimas buvo pašalinęs iš valstybės tarnybos ir kurie prarado savo teises, – 1951 metų gegužės 11 dienos Įstatymas dėl kompensacijos už nacionalsocialistų neteisingumą viešojo sektoriaus darbuotojams[13] (1951-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 291). Juo siekta, kad persekiojimą patyrę valstybės tarnautojai grįžtų į tokią padėtį, kurioje jie būtų buvę, jei nebūtų buvę persekioti. 1952 metų kovo 18 dieną buvo priimtas panašus įstatymas, skirtas užsienyje gyvenantiems viešojo sektoriaus darbuotojams, kurie emigravo dėl patirto persekiojimo[14] (1952-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 137). Abu šie teisės aktai nustojo galioti 1994 metų rugsėjo 20 dieną priėmus Administracinių pasekmių dėl karo pabaigos įstatymą[15] (1994-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 2442 ir 2452).

[071] Prieš pat pirmą Vokietijos parlamento (*Bundestag*) posėdį Jungtinės ekonominės erdvės (kurią sudarė JAV ir Didžiosios Britanijos okupacinės zonos) Ekonomikos taryba 1949 metų rugpjūčio 22 dieną priėmė Įstatymą dėl elgesio su nacionalsocialistų persekiojimo aukomis socialinės apsaugos srityje. Jis buvo skirtas tiems, kurių socialinio draudimo išmokos, ypač pensijos, buvo sumažintos arba prarastos. Dauguma nukentėjusiųjų buvo tokią teisę turintys žydai ir pabėgę ar emigravę į kitas šalis nacistinio režimo politiniai oponentai. 1950 metais šis įstatymas įsigaliojo ir Žemėse (*Länder*) buvusioje Prancūzijos okupacinėje zonoje, tad nuostatos visoje šalyje tapo vienodos. 1970 metų gruodžio 22 dieną buvo priimtas visai šaliai taikomas konsoliduotas teisės aktas – Įstatymas dėl nacionalsocialistinio neteisingumo kompensavimo socialinio draudimo sistemoje taisyklių pakeitimo ir papildymo[16] (1970-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1846). Išlaidas padengė ir tebedengia tik pensijų ir nelaimingų atsitikimų draudimo teikėjai, nedalyvaujant Vyriausybei.

[072] Pirmojo pasaulinio karo veteranai žydai, tapę nacionalsocialistų persekiojimo aukomis, kaip aprašyta 1956 metų Federaliniame kompensavimo įstatyme, ir netekę dalies ar visos pensijos, į kurią jie turėjo teisę kaip karo aukos, gavo kompensaciją pagal 1958 metų birželio 25 dienos Federalinį įstatymą dėl kompensacijos už nacionalsocialistų neteisingumą per karo invalidumo ir maitintojo netekimo pensijų išmokas[17] (1958-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 412). Šis teisės aktas nustojo galioti 1986 metų balandžio 24 dieną priėmus Pirmosios reguliavimo reformos įstatymą[18] (1986-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 560). Atitinkamas įstatymas užsienyje gyvenantiems ieškovams buvo priimtas 1953 metų rugpjūčio

---

10 *Zweites Gesetz zur Änderung des Bundesentschädigungsgesetzes (BEG-Schlußgesetz).*

11 *Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge.*

12 *Gesetz zur allgemeinen Regelung durch den Krieg und den Zusammenbruch des Deutschen Reiches entstandener Schäden.*

13 *Gesetz zur Regelung der Wiedergutmachung für Angehörige des öffentlichen Dienstes.*

14 *Gesetz zur Regelung der Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts für die im Ausland lebenden Angehörigen des öffentlichen Dienstes.*

15 *Dienstrechtliches Kriegsfolgen-Abschlußgesetz.*

16 *Gesetz zur Änderung und Ergänzung der Vorschriften über die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in der Sozialversicherung.*

17 *Bundesgesetz zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in der Kriegsopferversorgung.*

18 *Erstes Rechtsbereinigungsgesetz.*

3 dieną[19] (1953-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 843) ir įsigaliojo atgaline data nuo 1950 metų spalio 1 dienos.

I
Pirmieji visapusiai susitarimai su Europos valstybėmis

[073] 1959–1964 metais Vokietijos Federacinė Respublika sudarė visapusius susitarimus su Austrija, Belgija, Danija, Prancūzija, Graikija, Italija, Liuksemburgu, Nyderlandais, Norvegija, Švedija, Šveicarija ir Jungtine Karalyste šių valstybių piliečių, patyrusių nacionalsocialistų persekiojimą, naudai. Vokietija pagal šiuos susitarimus iš viso skyrė 971 mln. Vokietijos markių (496,46 mln. eurų). Atitinkamų valstybių vyriausybės buvo atsakingos už šių lėšų paskirstymą aukoms. Šie visapusiai susitarimai visiškai įvykdyti ir jau baigti.

J
Susitarimai su Rytų Europos valstybėmis

[074] Vokietijai susivienijus ir pasibaigus Rytų–Vakarų konfliktui, Vokietijos Federacinė Vyriausybė sudarė susitarimus su Rytų Europos valstybėmis dėl kompensacijų nacionalsocializmo aukoms Vidurio ir Rytų Europoje. Jie buvo formuluojami pagal 1959–1964 metų susitarimus su Vakarų Europos valstybėmis dėl vienkartinės kompensacijos. Pagrindinis jų tikslas buvo teikti humanitarinę pagalbą sunkmečio atveju, o ne kompensuoti nukentėjusiųjų turtui padarytą žalą. Kad galėtų gauti išmokas, pareiškėjai turėjo įrodyti, kad tapo persekiojimo aukomis, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje.

[075] Vokietijos Federacinė Respublika ir Lenkijos Respublika 1991 metų spalio 16 dieną surengė dvišalį apsikeitimą notomis, Lenkijoje įsteigdamos Vokietijos ir Lenkijos susitaikymo fondą, kuriam buvo taikoma Lenkijos teisė ir kuris gavo vienkartinį 500 mln. Vokietijos markių (255,64 mln. eurų) finansinį įnašą. Lėšos buvo skirtos asmenims, Antrojo pasaulinio karo metais patyrusiems didelę žalą sveikatai dėl nacionalsocialistų neteisingumo ir dabartiniu laiku patiriantiems finansinių sunkumų.

[076] Analogiški Susitarimo ir susitaikymo fondai buvo įsteigti dar trijose Sovietų Sąjungos teisių perėmėjų valstybėse ir įsikūrė Minske, Maskvoje bei Kijeve; fondams iš viso skirtas 1 mlrd. Vokietijos markių (0,51 mlrd. eurų). Šie trys fondai užtikrino, kad nacionalsocialistų aukoms kitose buvusios Sovietų Sąjungos valstybėse bus mokamos išmokos.

[077] Vokietijos Federacinė Respublika skyrė atskirą 2 mln. Vokietijos markių (1,02 mln. eurų) paramą Lietuvai, Latvijai ir Estijai. Šios lėšos daugiausia buvo panaudotos su nacionalsocializmo aukomis dirbančioms socialinėms institucijoms remti.

[078] Vokietija 1997 metų gruodžio 29 dieną surengė dvišalį apsikeitimą notomis su Čekija, jo metu abi valstybės susitarė įsteigti Vokietijos ir Čekijos ateities fondą – abiejų valstybių finansuojamą pagal Čekijos teisę veikiantį labdaros fondą su būstine Prahoje, jis buvo įkurtas dešimties metų laikotarpiui. Fondo tikslas – finansuoti bendrus abiejų valstybių interesus atitinkančius socialinius projektus, ypač tuos, kurie padeda nacionalsocialistų smurto aukoms. Pavyzdžiui, pagyvenusių žmonių priežiūra, parama tautinėms mažumoms ir bendri ekonominiai bei aplinkosaugos projektai. 1998–2000 metais panašioms priemonėms buvo skirta 80 mln. Vokietijos markių kitose Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, su kuriomis nebuvo sudaryti visapusiai kompensavimo susitarimai. Šios priemonės, vadinamos „Hirsch iniciatyva“, buvo skirtos Albanijai, Kroatijai, Vengrijai, Makedonijai, Rumunijai, Slovakijai, Slovėnijai ir buvusiai Jugoslavijai. Atsakomybę už iniciatyvos įgyvendinimą prisiėmė įvairios nacionalinės institucijos, dažniausiai – nacionalinis Raudonasis Kryžius.

K
Visapusis susitarimas su Jungtinėmis Amerikos Valstijomis

[079] Išsamus Vokietijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų susitarimas buvo sudarytas 1995 metų rugsėjo 19 dieną. Jame buvo kalbama apie kompensacijas nacionalsocializmo aukoms, kurios persekiojimo metu jau turėjo JAV pilietybę ir anksčiau negavo jokios kompensacijos. Susitarimas rėmėsi 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo, t. y. persekiojimo dėl rasės, religijos ar ideologijos, kriterijais, taip pat kitais kriterijais – kalinimo koncentracijos stovykloje ir priverstinio darbo. Kalbant apie turinį ir požiūrį, jis buvo formuluojamas panašių susitarimų, sudarytų su kitomis Vakarų valstybėmis 1959–1964 metais, pagrindu (plg. **[073]** pastraipą). Skirta apie 3 mln. Vokietijos markių (1,5 mln. eurų). JAV Vyriausybė buvo atsakinga už fondų paskirstymą. Papildomas 34,5 mln. Vokietijos markių (17,6 mln. eurų) mokėjimas buvo atliktas pagal 1999 metų sausio 25 dienos papildomą susitarimą, kuriuo buvo užbaigtas visapusis susitarimas.

19 *Gesetz zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in der Kriegsopferversorgung für Berechtigte im Ausland.*

L
Vašingtono konferencija Holokausto laikotarpio turto klausimais

[080] 1998 metų gruodžio mėnesį Vašingtone įvyko konferencija dėl Holokausto laikotarpio turto. Joje dalyvavo Vokietijos ir dar 44 vyriausybių bei 12 nevyriausybinių organizacijų atstovai. Rezultatas buvo teisiškai neįpareigojantis 1998 metų gruodžio 3 dienos susitarimas dėl Vašingtono konferencijos principų dėl nacių konfiskuotų meno vertybių (dažnai vadinamas Vašingtono deklaracija). Pripažindama savo istorinę ir moralinę atsakomybę, Vokietija 1999 metų gruodžio 9 dieną paskelbė bendrą Federacijos, federacinių Žemių (*Länder*) ir nacionalinių vietos valdžios asociacijų pareiškimą dėl šio susitarimo įgyvendinimo. Šiuo dokumentu Vokietija įsipareigojo atsekti ir grąžinti nacionalsocializmo metu konfiskuotas meno vertybes, ypač priklausiusias žydams.

[081] 2001 metų vasarį paskelbtame ir 2007 metų lapkritį peržiūrėtame vadove pateikiamos praktinės gairės, kaip atsekti ir identifikuoti nacionalsocialistų konfiskuotas meno vertybes ir rengti nutarimus dėl jų galimo grąžinimo. Vokietijos prarastų kultūros vertybių fondas (*Deutsches Zentrum Kulturgutverluste*) internete reguliariai skelbia savo duomenų bazėje turimą informaciją apie meno kūrinius, kurie nacionalsocialistų persekiojimo metu buvo paimti, išvežti ar konfiskuoti[20]. Taip pat yra galimybė atlikti pradinius meno vertybių kilmės tyrimus, suteikiant prieigą prie pirminių ir antrinių šaltinių studijų rezultatų ir specializuotos literatūros. Kilmės tyrimą taip pat galima atlikti per Federalinę centralizuotų tarnybų ir neišspręstų turto klausimų žinybą.[21]

M
Fondas „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“

[082] Siekiant atlyginti žalą priverstinius darbus dirbusiems darbininkams, įsteigtas fondas „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ (*Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“*). Jis įsteigtas 2000 metų rugpjūčio 2 dieną vadovaujantis Įstatymu dėl fondo „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ įkūrimo[22] (2000-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1263 su vėlesnėmis pataisomis), kuriame numatyta 10,1 mlrd. Vokietijos markių (5,16 mlrd. eurų) piniginė suma. Šiuos pinigus skyrė Vokietijos Federacinė Respublika ir Vokietijos pramonės įmonės.

[083] Pagrindinis fondo tikslas buvo skirti lėšų individualioms vienkartinėms išmokoms nukentėjusiems išgyvenusiems asmenims. Mokėjimus atliko partnerių organizacijos įvairiose šalyse. Fondo lėšos pirmiausia buvo skiriamos asmenims, priverstinai dirbusiems getuose ir koncentracijos stovyklose, taip pat aukoms, kurios buvo deportuotos iš savo gimtųjų šalių ir priverstinai dirbo būdamos įkalintos ar panašiomis į įkalinimą sąlygomis. Išmokos taip pat buvo mokamos priverstinio darbo žemės ūkyje aukoms.

[084] Įstatymo dėl fondo „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ įkūrimo 11 straipsnio 1 dalies penktoji nuostata numatė išmokas, skirtas atlyginti aukoms už kitą asmeninę žalą, patirtą dėl nacionalsocialistų neteisingumo, pavyzdžiui, priverstinių darbų darbininkų vaikų, laikytų vaikų prieglaudose, medicininių eksperimentų arba jų mirties, arba sunkių sveikatos sužalojimų atvejais. Tam tikromis sąlygomis fondas taip pat galėjo išmokėti kompensacijas aukoms už materialinius nuostolius.

[085] Septynios tarptautinės partnerių organizacijos, koordinuojamos tarptautinės Globos tarybos, buvo atsakingos už ieškinių priėmimą ir nagrinėjimą. Galutinis paraiškų teikimo terminas buvo 2002 metų gruodžio 31 diena. Mokėjimai buvo baigti 2007 metų pradžioje. Naujų paraiškų pateikti nebegalima.

[86] Iš viso išmokas gavo daugiau nei 1,7 mln. asmenų, iš jų 1,66 mln. priverstinius darbus dirbusių darbininkų. Iš fondo kapitalo 4,37 mlrd. eurų buvo skirta išmokoms priverstinius darbus dirbusiems asmenims. Pasibaigus mokėjimams, fondo parama, kaip yra numatyta Įstatymo dėl fondo „Atminimas, atsakomybė ir ateitis“ įkūrimo 2 straipsnio 2 dalyje, buvo panaudota tarptautiniams projektams, kurie gerina tautų tarpusavio supratimą, gina išgyvenusių aukų interesus, skatina jaunimo mainus, socialinį teisingumą, primena apie totalitarinių sistemų ir tironijos pavojus, padeda tarptautiniam bendradarbiavimui humanitarinėje sferoje (plg. **[029]** pastraipą).

20 <http://www.lostart.de/Webs/EN/LostArt/Index.html>.

21 *Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen*, <https://www.badv.bund.de/EN/UnresolvedPropertyIssues/ArtAndProvenanceResearch/start.html>.

22 *Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“.*

N
Geto darbo pripažinimo gairės ir pensijos pakaito priedas

[087] Pagal 2002 metų birželio 20 dienos Geto pensijų įstatymą[23] (2002-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 2074 su vėlesnėmis pataisomis) Holokaustą išgyvenę asmenys, kurie, įkalinti nacionalsocialistų įkurtame gete, laisva valia įsidarbino, gali gauti socialinio draudimo pensiją.

[088] Iš pradžių buvo atmesta daugybė ieškinių pagal Geto pensijų įstatymą. Todėl 2007 metų spalio mėnesį Vokietijos Federacinė Vyriausybė patvirtino Geto darbo pripažinimo gaires[24], pagal kurias nacių persekiojimo aukos galėjo gauti vienkartinę 2 000 eurų išmoką už gete atliktą nepriverstinį darbą, kuris dar nebuvo pripažintas pagal socialinio draudimo teisę. Tačiau išmokos pagal Geto pensijų įstatymą ir Geto darbo pripažinimo gaires buvo nesuderinamos. Asmenys, kurių darbas gete buvo pripažintas priverstiniu darbu ir kurie už jį jau buvo gavę kompensaciją iš fondo „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“, taip pat neturėjo teisės į anksčiau minėtąją išmoką. Galutinis paraiškų pateikimo terminas buvo 2011 metų gruodžio 31 diena. Atlikus Geto darbo pripažinimo gairių peržiūrą, 2011 metų liepos 20 dieną (2011 m. liepos 26 d. 2011:110 FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS) atgaline data buvo panaikintas ryšys tarp išmokų pripažįstant geto darbą ir pensijos gavimo pagal Geto pensijų įstatymą. Todėl tai, kad darbui gete buvo pritaikytas Socialinio draudimo įstatymas, nebetrukdė mokėti vienkartinės išmokos pripažįstant geto darbą. 2014 metų liepos 15 dienos Pirmuoju įstatymu dėl Geto pensijų įstatymo pakeitimo[25] (2014-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 952) buvo leista išmokų mokėjimui taikyti atgalinės datos terminą net nuo 1997 metų liepos 1 dienos.

[089] Pagal Vokietijos ir Lenkijos susitarimą, kuris buvo sudarytas 2014 metų gruodžio 5 dieną ir įsigaliojo 2015 metų birželio 1 dieną, gyvenantieji Lenkijoje dabar taip pat gali gauti pensijas.

[090] Be to, nuo 2017 metų liepos mėnesio pareiškėjai turi teisę į vienkartinę 1 500 eurų išmoką pagal Geto darbo pripažinimo gairių 2 straipsnio 2 dalį, jei jų paraiška, pateikta Vokietijos pensijų tarnybai (*Deutsche Rentenversicherung*), buvo atmesta vien dėl to, kad 1989 metų gruodžio 18 dienos Socialinio draudimo kodekso[26] VI knygos dėl Įstatyminio pensijų draudimo (1989-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 2261 su vėlesnėmis pataisomis) 50 straipsnio 1 dalyje nustatytas bendrasis kvalifikacinio laikotarpio kriterijus nebuvo įvykdytas.

O
Išmokos buvusiems sovietiniams karo belaisviams, pripažįstant elgesį su jais vokiečių nelaisvėje

[091] Vokietijos federalinis parlamentas (*Deutscher Bundestag*) 2015 metų gegužės 21 dieną nusprendė, kad buvę sovietiniai karo belaisviai turėtų gauti simbolinę išmoką, taip pripažįstant jų kalinimą vokiečių nelaisvėje. Sovietų ginkluotųjų pajėgų kariai, kuriuos Vokietija Antrajame pasauliniame kare (nuo 1941 metų birželio 22 dienos iki 1945 metų gegužės 8 dienos) paėmė kaip karo belaisvius, galėjo gauti vienkartinę 2 500 eurų dydžio *ex gratia* išmoką. Paraiškų pateikimo termino pabaiga buvo 2017 metų rugsėjo 30 diena. Juridinės teisės į išmoką nebuvo, t. y. paraiškos buvo susietos su individualiais gavėjais ir negalėjo būti perkeltos ar paveldėtos. Teisėti buvusių sovietinių karo belaisvių įpėdiniai neturėjo teisės teikti paraiškų. Visos detalės išdėstytos 2015 metų rugsėjo 30 dienos Gairėse dėl išmokos pripažinimo buvusiems sovietiniams karo belaisviams[27].

P
Besitęsianti žalos atlyginimo politikos transformacija

[092] Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos praėjo 75 metai. Iki šiol pagal 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnį asmenims, patyrusiems asmeninį persekiojimą ir sužalojimą dėl nacionalsocialistų neteisingumo, vis dar mokamos individualios žalos atlyginimo išmokos. Tačiau demografinė raida rodo, kad artimiausiu metu šios veiksnios asmeninės kompensacijos Holokaustą ir nacių terorą išgyvenusiems žmonėms baigsis.

---

23 *Gesetz zur Zahlbarmachung von Renten aus Beschäftigung in einem Ghetto.*

24 *Richtlinie über eine Anerkennungsleistung an Verfolgte für Arbeit in einem Ghetto, die keine Zwangsarbeit war.*

25 *Erstes Gesetz zur Änderung des Gesetzes zur Zahlbarmachung von Renten aus Beschäftigung in einem Ghetto.*

26 *Sozialgesetzbuch – Sechstes Buch: Gesetzliche Rentenversicherung.*

27 *Bekanntmachung der Richtlinie über eine Anerkennungsleistung an ehemalige sowjetische Kriegsgefangene.*

[093] Dėl nacionalinių ir tarptautinių, taip pat politinių ir istorinių priežasčių politinius sprendimus priimantys asmenys Vokietijoje mano, kad tai neturėtų reikšti žalos atlyginimo pabaigos, t. y. Vokietijos veiklai šioje srityje neturėtų būti brėžiama finišo linija. Priešingai, didėjančio antisemitizmo ir Holokausto neigimo fone dabar reikia daugiau dėmesio skirti tam, kas vyko iki ir po 1945 metų, kaip jauna Vokietijos Federacinės Respublikos demokratija tvarkėsi su savo nacionalsocialistine praeitimi, ko buvo išmokta (ir ko ne) ir ko reikia pasimokyti iš nusikaltimų žmoniškumui, agresijos ir genocido nusikaltimų, kuriuos įvykdė nacionalsocializmo režimas, ir kaip tą patirtį galima prasmingai ir ilgam perduoti ateities kartoms. Taigi, žalos atlyginimas dėl nacionalsocialistų neteisingumo iš aktyvios pagalbos persekiojimo aukoms programos pereina prie veiklos, kuria siekiama informuoti apie tai, kaip Vokietija prisiėmė atsakomybę už savo praeitį. Kadangi Vokietijos užsienio politikos principai ir vieša federacinės Vyriausybės pozicija tam tikrais vidaus politikos ir sociopolitiniais klausimais yra ir bus sunkiai komunikuojami nepaminint jos nuolatinės atsakomybės už nusikaltimus, padarytus iki 1945 metų, reikės labiau remtis restitucijos ir žalos atlyginimo nacionalsocialistinio režimo aukoms dokumentais.

[094] Holokaustui grimztant į praeitį, mažėjant aktyvių žalos atlyginimo paraiškų skaičiui ir atsižvelgiant į tai, kad šiandien Vokietijoje auga kartos, kurios dėl savo migrantiškos kilmės neturi nei šeimos, nei regioninių ar kultūrinių ryšių su nacionalsocialistų epocha, vis svarbesnis uždavinys yra nušviesti šios srities veiklą. Tam reikia politinių koncepcijų, kaip toliau vykdyti užduotis, susijusias su žalos atlyginimu už nacionalsocialistų neteisingumą. Viena iš krypčių, kurios reikėtų laikytis, galėtų būti viešai ir visuotinai prieinama skaitmeninė platforma, suteikianti galimybę susipažinti su visais restitucijos ir žalos atlyginimo dokumentais, saugomais įvairiose Vokietijos ir užsienio vietose. Šimtuose tūkstančių individualių bylų yra pateikiami išsamūs duomenys apie nacionalsocialistų neteisingumo aukas. Tuose bylų dokumentuose aukos aprašo patirtus persekiojimus, savo šeimų istorijas, įskaitant vardus, datas ir vietoves, kaltininkų ir kitų aukų vardus ir kt. Tai neįkainojama ne tik akademiniams tyrimams, aukų ir išgyvenusių asmenų artimiesiems ir palikuoniams, bet ir Holokausto švietimo tikslams.

(ii)
Neįstatyminiai federaliniai žalos atlyginimo mokėjimai

A
Išmokos dėl patirtų sunkumų pseudomedicininių eksperimentų aukoms

[095] Asmenys, patyrę žalą sveikatai dėl pseudomedicininių eksperimentų, atliktų keliose nacionalsocialistų koncentracijos stovyklose, turėjo teisę į žalos, padarytos organizmui ar sveikatai, atlyginimą. Iš pradžių jie įgijo teisę į žalos atlyginimą pagal Žemių (*Länder*) teisę, o vėliau pagal 1953 metų Papildomą federalinį kompensavimo įstatymą, 1956 metais pakeistą Federaliniu kompensavimo įstatymu, taip pat turėjo teisę gauti kompensaciją iš specialaus fondo pagal 1965 metų Galutinio federalinio kompensavimo įstatymo 5 straipsnį.

[096] 1951 metų liepos 26 dieną Ministrų kabineto sprendimu federacinė Vyriausybė jau buvo nustačiusi išmoką eksperimentų su žmonėmis sunkumų patyrusioms aukoms, kurios nebuvo nukentėjusios dėl politinės opozicijos, rasės, religijos ar ideologijos arba neatitiko įstatymuose nustatytų gyvenamosios vietos ar kvalifikacinės datos reikalavimų, arba praleido paraiškų pateikimo terminą. Tai buvo vienkartinė išmoka ypač sunkiais atvejais. Ši išmoka buvo papildomos paramos pobūdžio ir nebuvo taikoma visiems, kurie jau gavo žalos atlyginimą iš kito šaltinio arba kurie turėjo teisę į žalos atlyginimą pagal visapusį Vokietijos Federacinės Respublikos ir vienos iš Europos valstybių, minimų **[074]** pastraipoje, susitarimą. Dėl ypatingo pseudomedicininių eksperimentų žiaurumo šių nuostatų teritorinis taikymas, kuris iš pradžių buvo apribotas tam tikromis teritorijomis, buvo pakeistas vėlesniu 1960 metų birželio 22 dienos Ministrų kabineto sprendimu, įtraukiant pagalbą eksperimentų su žmonėmis aukoms, gyvenančioms valstybėse, su kuriomis Vokietijos Federacinė Respublika tuo metu nepalaikė diplomatinių santykių. Šių valstybių, t. y. Lenkijos, Čekoslovakijos, Jugoslavijos, Vengrijos ir Rumunijos, piliečių pretenzijas Vokietijos Federacinės Vyriausybės vardu individualiai nagrinėjo neutrali specialiai šiam tikslui Ženevoje sukurta Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus komiteto (CRC) komisija. Kompensacija buvo skiriama iš federacinės Vyriausybės numatytų fondų.

[097] Siekdama kuo greičiau išmokėti kompensacijas eksperimentų aukoms, federacinė Vyriausybė, pritarus TRKK, sudarė visapusius susitarimus su Jugoslavija,

Čekoslovakija, Vengrija ir Lenkija dėl tų pareiškėjų, kurie dar nebuvo gavę kompensacijos, bet galėjo tikėtis jų naudai priimto sprendimo.

B
Fondas dėl patirtų sunkumų asmenims, kurie nebuvo žydų tikėjimo, bet buvo persekiojami rasiniais pagrindais

[098] 1952 metais, t. y. dar prieš Liuksemburgo susitarimą, buvo įsteigtas fondas tiems, kurie nebuvo žydų tikėjimo, bet vis dėlto nacionalsocialistų buvo persekiojami kaip žydai. Ši asmenų grupė patyrė persekiojimą, nes naciai, remdamiesi 1935 metų rugsėjo 15 dienos Vokiško kraujo ir Vokiečių garbės apsaugos įstatymu[28] (1935-I REICHO TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1146) ir 1935 metų rugsėjo 15 dienos Reicho pilietybės įstatymu[29] (1935-I REICHO TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1146) – vadinamaisiais „Niurnbergo įstatymais“ – persekiojo žydus rasiniais, o ne religiniais pagrindais, todėl nusitaikė ir į tuos, kurie nebuvo žydų tikėjimo, bet pagal Niurnbergo įstatymus ir nacionalsocialistų rasės teoriją buvo laikomi žydais.

[099] Išmokos iš fondo gali būti skiriamos asmenims, kurie buvo persekiojami dėl žydų kilmės, kaip apibrėžta 1935 metų Niurnbergo įstatymuose, arba jų artimiesiems, kuriuos taip pat neigiamai paveikė persekiojimas. Asmenys, kurie persekiojimo metu ar priimant sprendimą dėl kompensacijos yra ar buvo žydų tikėjimo atstovai, neatitinka reikalavimų. Šio skirtumo priežastis yra ta, kad fondas neskirtas aukoms, už kurias atsako Žydų ieškinių konferencija, atstovaujanti žydų tikėjimo asmenų interesams.

[100] Išmokos iš fondo gali būti skiriamos vienkartinės arba nuolatinės paramos forma. Atsižvelgiama į šiuos veiksnius: persekiojimo sunkumą ir poveikį, pareiškėjo ir visų giminaičių, teisiškai įpareigotų suteikti ieškovui paramą, finansines ir asmenines aplinkybes. Nuolatinės paramos išmokų suma nustatoma pagal orientacines normas, kurios reguliariai koreguojamos atsižvelgiant į bendrąsias ekonomikos tendencijas. Vienkartinė išmoka paprastai skiriama gyvenimo išlaidoms padengti, taip pat specifinėms ligų išlaidoms, kurios priešingu atveju nebūtų dengiamos, taip pat namų apyvokos daiktams ar drabužiams įsigyti. Teisės į išmokas yra griežtai susietos su individualiu gavėju ir negali būti paveldimos ar perduodamos. Išmokos iš fondo gali būti skiriamos organizacijoms, vadovaujančioms senelių namams ar panašioms įstaigoms, jei šios organizacijos prisiima ilgalaikį įsipareigojimą suteikti tam tikrą reikiamą vietų skaičių savo namuose tiems, kurie turi teisę į išmokas.

(iii)
Neįstatyminės nuostatos dėl žydų aukų

[101] 1969 metų pabaigoje pasibaigus paraiškų teikimo terminui pagal 1965 metų Galutinį federalinį kompensavimo įstatymą, vis atsirasdavo ypač sunkių atvejų, kai pareiškėjai negalėjo gauti išmokų, nes praleido galutinį terminą. Be to, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje įvairios Rytų Europos valstybės suteikė savo piliečiams žydams galimybę emigruoti, todėl nemažai nacių persekiojimo aukų žydų išvyko iš šių valstybių į Izraelį. Pagal tuo metu galiojusias teisines nuostatas šiai grupei priklausantys asmenys neturėjo teisės į žalos atlyginimą. Dėl šios priežasties Knesetas pasiūlė įvesti atitinkamus Vokietijos teisės aktų dėl žalos atlyginimo pakeitimus. 1979 metų gruodžio 14 dienos rezoliucijoje Vokietijos federalinis parlamentas nurodė federacinei Vyriausybei priimti sunkumų gaires, kad anksčiau minėta aukų grupė galėtų gauti paramą. Pagal vėlesnes 1980 metų spalio 3 dienos gaires (1980 metų spalio 14 dienos FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS 1980:192) nacionalsocialistinio režimo persekiojimo aukos žydai per Žydų ieškinių konferenciją gali gauti vienkartinę 5 000 Vokietijos markių (2 556,46 euro) išmoką (plg. **[040]** pastraipoje pateiktas 15:1–15:2 skaidres).

[102] Nuo 1992 metų šios gairės yra vadinamųjų federacinės Vyriausybės ir Žydų ieškinių konferencijos „2 straipsnio susitarimų“ dalis. „2 straipsnio susitarimų“ sąvoka grindžiama 1990 metų rugsėjo 18 dienos Vokietijos Federacinės Respublikos ir Vokietijos Demokratinės Respublikos susitarimo dėl Vokietijos Federacinės Respublikos ir Vokietijos Demokratinės Respublikos sutarties dėl Vokietijos susivienijimo, pasirašytos Berlyne 1990 metų rugpjūčio 31 dieną, priėmimo ir interpretavimo (1990-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 889; dažnai vadinamas „1990 metų papildomu susitarimu“) 2 straipsnio formuluote, pagal kurią *Federacinė Vyriausybė, tęsdama Vokietijos Federacinės Respublikos politiką, yra pasirengusi sudaryti susitarimus su Ieškinių konferencija dėl papildomų fondo priemonių finansavimo, kad persekiotiems asmenims, kurie iki šiol negavo jokios arba gavo tik minimalią kompensaciją pagal Vokietijos Federacinės Respublikos teisės aktų nuostatas, būtų skirtos išmokos už patirtus sunkumus“.*

(Plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 12 skaidrę).

[103] Remdamasi 1990 metų Papildomo susitarimo 2 straipsniu, 1992 metais Vokietijos Federacinė Respublika sudarė 2 straipsnio susitarimą su Žydų ieškinių konferencija dėl žalos atlyginimo nacių persekiojimo aukoms, kurios dar nebuvo gavusios jokių išmokų. Pagal šį susitarimą žydų nacionalsocialistinio režimo persekiojimo aukos, tiesiogiai nukentėjusios nuo nacionalsocialistų smurto, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 2 straipsnyje, arba tos, kurios neteko tėvų dėl nacionalsocialistų smurto (persekiojimo aukos vaikai) ir kurios iki šiol negavo jokių kompensacijų, gali gauti vienkartinę 2 556,46 euro išmoką. Paraiškas gauti išmoką iš fondo patyrusiems sunkumų gali pateikti ir asmenys, kurie persekiojimo metu dar nebuvo gimę, tačiau dėl motinos persekiojimo nukentėjo įsčiose (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 16:1 skaidrę).

[104] Susitarime numatytos ne tik vienkartinės išmokos, bet ir einamosios mėnesinės išmokos finansinių sunkumų patiriantiems nacionalsocialistinio režimo persekiojimo aukoms žydams, kurie, be to,

(i) buvo įkalinti koncentracijos stovykloje[30] arba gete[31], kaip nurodoma 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 42 straipsnio 2 dalyje, arba

(ii) gyveno nežmoniškomis sąlygomis slapstydamiesi arba neteisėtai su suklastota tapatybe.

(Plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 16:2 skaidrę).

[105] Jei yra patvirtinama viena iš dviejų kompensavimo formų, iš esmės ji panaikina galimybę gauti kitą kompensaciją. Tačiau vienkartiniai mokėjimai, finansuojami iš Vokietijos šaltinių, ir einamosios paramos išmokos pagal 2 straipsnio susitarimą neprieštarauja vienas kitam. Pastarieji apima paramą pagal 1998 metų Susitarimą dėl kompensacijos žydų aukoms, gyvenančioms Vidurio ir Rytų Europoje, administruojamą Vidurio ir Rytų Europos fondo (plg. **[109]** pastraipą).

[106] Periodinė parama teikiama finansinių nepriteklių laikotarpiu. Apskaičiuojant pajamas neatsižvelgiama į senatvės pensiją, sumažėjusio darbingumo ar mirties atvejo bei panašias išmokas. Pagal 2 straipsnio susitarimą teisės į paramą perduoti ar paveldėti negalima – mokėjimai yra griežtai susieti su individualiu gavėju. Jų negalima išmokėti trečiosioms šalims. Išimtis taikoma našliais likusiems sutuoktiniams arba, jei sutuoktinis taip pat miręs, gyviems vaikams kaip bendriems paramos gavėjams tais atvejais, kai auka miršta pateikus prašymą, bet dar nepriėmus sprendimo. Tokiais atvejais maksimali išmoka yra 2 556 eurai. Būtina pateikti teisės į šią išmoką įrodymą. Jei tai neįmanoma, šią teisę galima tinkamai ir įtikinamai pagrįsti. Išmokos gali būti visiškai arba iš dalies atšauktos, jei pareiškėjas pasinaudojo netinkamomis priemonėmis arba tyčia ar dėl didelio aplaidumo paskatino ar leido pateikti neteisingą ar klaidinamą informaciją. Tokiais atvejais gali būti pareikalauta visiškai ar iš dalies grąžinti mokėjimus. (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 17 skaidrę).

[107] Žydų ieškinių konferencijai buvo pavesta paskirstyti Vokietijos numatytus fondus. Ji turi išimtinę atsakomybę priimant sprendimus individualiais atvejais, remiantis susitarime nustatytais kriterijais (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 13 skaidrę).

[108] Teisė į išmokas iš 2 straipsnio fondo suteikiama tik nacių aukoms žydams, kurie buvo persekiojami kaip žydai ir atitinka šiuos kriterijus:

(i) buvo įkalinti koncentracijos stovykloje arba darbo batalione tam tikru laikotarpiu, kaip apibrėžta Vokietijos federalinės finansų ministerijos[32]; arba

(ii) buvo įkalinti mažiausiai trims mėnesiams gete, kaip apibrėžta Vokietijos federalinės finansų ministerijos[33]; arba

(iii) buvo įkalinti mažiausiai trims mėnesiams tam tikruose „atviruose getuose“, kaip apibrėžta Vokietijos federalinės finansų ministerijos; arba

(iv) slapstėsi mažiausiai keturis mėnesius nežmoniškomis sąlygomis, neturėdami ryšio su išoriniu pasauliu

---

28 *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre.*

29 *Reichsbürgergesetz.*

30 Koncentracijos stovyklų sąrašą pagal susitarimo su Žydų ieškinių konferencija 2 straipsnį galima rasti *www.bundesfinanzministerium.de/Haftstaetten.*

31 Getų sąrašą pagal susitarimo su Žydų ieškinių konferencija 2 straipsnį galima rasti *www.bundesfinanzministerium.de/Ghettoliste.*

32 Koncentracijos stovyklų sąrašą pagal susitarimo su Žydų ieškinių konferencija 2 straipsnį galima rasti *www.bundesfinanzministerium.de/Haftstaetten.*

33 Getų sąrašą pagal susitarimo su Žydų ieškinių konferencija 2 straipsnį galima rasti *www.bundesfinanzministerium.de/Ghettoliste.*

Vokietijos nacių okupuotoje teritorijoje ar nacių satelitinėse valstybėse (kai padėtis buvo sąlygota nacių režimo); arba

(v) gyveno nelegaliai su suklastota tapatybe ar dokumentais ne mažiau kaip keturis mėnesius nežmoniškomis sąlygomis Vokietijos nacių okupuotoje teritorijoje ar nacių satelitinėse valstybėse (kai padėtis buvo sąlygota nacių režimo); arba

(vi) buvo vaisius tuo metu, kai jo motina patyrė persekiojimą, kaip aprašyta anksčiau.

(Plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 14 skaidrę).

[109] Kriterijai, suteikiantys teisę į išmokas iš Vidurio ir Rytų Europos fondo, yra tokie patys kaip ir iš 2 straipsnio fondo, darant prielaidą, kad visi pareiškėjai atitinka patiriančių finansinius sunkumus asmenų kriterijus. Nuo 2013 metų sausio 1 dienos mokėjimų sumos iš Vidurio ir Rytų Europos fondo yra tokios pat kaip ir iš 2 straipsnio fondo – ko jau seniai siekė Ieškinių konferencija. Vienintelis kriterijus, pagal kurį šių dviejų fondų parama atskiriama, yra kriterijus, ar pareiškėjas gyvena už buvusio komunistinio Rytų Europos bloko ir buvusios Sovietų Sąjungos valstybių ribų, ar ne.

[110] Federalinė finansų ministerija reguliariai derasi su Žydų ieškinių konferencija dėl susitarimo įgyvendinimo, siekdama patikslinti teisę į išmokas. Iki 2019 metų liepos 1 dienos, kai Niujorke įvyko paskutinis federacinės Vyriausybės ir Ieškinių konferencijos derybų etapas, buvo sudaryti daugiau kaip 25 papildomi susitarimai.

[111] Pastaraisiais metais ypač padidėjo Holokaustą išgyvenusių senyvų žmonių slaugos ir medicininės priežiūros namuose poreikis. Todėl Žydų ieškinių konferencija taip pat gauna fondų pagal 2 straipsnio susitarimą, kad išsaugotų ir pagerintų slaugos ir priežiūros galimybes persekiojimo aukoms žydams, ypač jų pačių namuose, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 18 skaidrę).

[112] 2019 metų sausio 1 dieną pradėjus veikti Vaikų transporto (vok. *Kindertransport*) fondui, dėl kurio susitarė federalinė Finansų ministerija ir Žydų ieškinių konferencija, „vaikų transportu“ bevakuotiems asmenims, kurių dauguma pirmiausia buvo atvežti į Jungtinę Karalystę, skiriama vienkartinė simbolinė 2 500 eurų išmoka. Vienkartine išmoka siekiama pripažinti ypatingas vaikų, kurie buvo priversti palikti savo šeimas taikos metu, kančias. Daugeliu atvejų jie niekada nebepamatė savo šeimų. Šis fondas skirtas nacių aukoms žydams, kurie pervežimo metu atitiko šiuos kriterijus:

(i) buvo jaunesni nei 21 metų, nelydimi tėvų ir, kad išvengtų galimai gresiančio Vokietijos pajėgų persekiojimo, dalyvavo pervežime, kurio neorganizavo Vokietijos Vyriausybė;

(ii) buvo gabenami iš Vokietijos Reiche esančios vietovės arba iš teritorijų, kurios tuo metu buvo aneksuotos arba okupuotos;

(iii) pervežimas vyko nuo Krikštolinės nakties (vadinamosios Reichspogromnacht) 1938 metų lapkričio 9 dienos iki 1939 metų rugsėjo 1 dienos, kai Vokietija paskelbė karą, arba buvo oficialiai patvirtintas Vokietijos valdžios institucijų po 1938 metų lapkričio 9 dienos, bet ne vėliau kaip iki 1939 metų rugsėjo 1 dienos.

Paraiškas turi pateikti patys išgyvenusieji, o ne jų įpėdiniai. Tačiau jei reikalavimus atitinkantis pareiškėjas miršta, kai Žydų ieškinių konferencija jau yra gavusi ir įregistravusi prašymą, našliu likęs sutuoktinis turi teisę gauti išmoką. Jei sutuoktinio nebėra, išmoką turi teisę gauti kriterijus atitinkančio pareiškėjo vaikai (plg. **[040]** pastraipoje pateiktas 19:1 ir 19:2 skaidres).

3

KOMPENSACIJA PAGAL PAGRINDINĮ ĮSTATYMĄ, REGLAMENTUOJANTĮ KOMPENSACIJAS UŽ KARO SUKELTUS NUOSTOLIUS

(i)
1988–2011 metų federacinės Vyriausybės gairės dėl kompensacijos už patirtus sunkumus dėl nacionalsocialistų neteisingumo pagal 1957 metų Pagrindinį įstatymą, reglamentuojantį kompensacijas už karo sukeltus nuostolius

[113] Federacinės Vyriausybės gairės dėl kompensacijos už patirtus sunkumus dėl nacionalsocialistų neteisingumo pagal 1957 metų Pagrindinį įstatymą, reglamentuojantį kompensacijas už karo sukeltus nuostolius, buvo paskelbtos 1988 metų kovo 7 dieną[34] (1988 m. kovo 19 d. FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS 1988:55), pakartotinai paskelbtos 2011 metų kovo 28 dieną ir peržiūrėtos 2014 metų spalio 15 dieną (2014 m. spalio 15 d. FEDERALINIS LEIDINYS). Jose numatyta, kad kompensacija skiriama asmenims, kurie nebuvo persekiojimo aukos, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje, bet kurie dėl savo fizinių ar psichikos savybių arba asmeninio ar socialinio elgesio individualiai ar kolektyviai tapo nacionalsocialistinio režimo taikiniu ir dėl to patyrė neteisingumą. Šiais mokėjimais siekiama sušvelninti sunkumus patyrusiųjų padėtį, kuri išlieka, nepaisant 1957 metų Pagrindinio įstatymo, reglamentuojančio kompensacijas už karo sukeltus nuostolius (plg. **[066–068]** pastraipas), nuostatų, arba dėl to, kad auka praleido atitinkamą terminą, arba dėl kitų priežasčių.

[114] Ieškovai, galintys gauti išmokas, yra prievartinės sterilizacijos ir eutanazijos programos aukos, taip pat asmenys, kuriuos nacionalsocialistinis režimas valstybės ar partinėse struktūrose įvardijo kaip „vengiančius darbo“, „atsisakančius dirbti“, „asocialius“, „homoseksualius“, „nusikaltėlius“ ir „valkatas“, bei dėl šios priežasties jie patyrė nacionalsocialistų persekiojimą. Į šią kategoriją patenka ir psichiatrinio persekiojimo aukos bei jaunimo pasipriešinimo judėjimo nariai. Teisėtai paskirtos bausmės laikomos neteisingomis, jei jos buvo neįprastai griežtos atsižvelgiant į to meto ir karo aplinkybes. Išmokos mokamos ir asmenims, kurie buvo įkalinti 1933–1945 metais, jeigu įkalinimas buvo grindžiamas nuosprendžiu, kuris vėliau buvo atšauktas įstatymu.

[115] Išmokos gali būti skiriamos tik Vokietijos piliečiams arba vokiečių etninės kilmės ieškovams, kaip apibrėžta 1953 metų Federalinio tremtinių įstatymo 1 ir 6 straipsniuose, jei jie nėra Vokietijos piliečiai arba įgijo pilietybę po 1945 metų gegužės 8 dienos. Tuo metu, kai asmuo pateikia prašymą dėl kompensacijos, jis turi gyventi arba turėti nuolatinę gyvenamąją vietą Vokietijos Federacinėje Respublikoje.

[116] Kompensacija mokama vienkartinėmis išmokomis (iki 2 556,46 euro), einamosiomis mėnesinėmis išmokomis ir papildomais periodiniais mokėjimais (atskirais atvejais). Asmenys, patyrę didelę žalą organizmui ar sveikatai, priverstinės sterilizacijos aukos ir eutanazijos programos aukos, turi teisę į vienkartinę 2 556,46 euro išmoką. Asmenys, patyrę laisvės atėmimą, už kiekvieną įkalinimo mėnesį (ar jo dalį) gauna 76,69 euro vienkartinę išmoką, neviršijančią 2 556,46 euro. Priverstinės sterilizacijos aukos ir asmenys, tiesiogiai paveikti eutanazijos priemonių, turi teisę gauti ne tik vienkartinę išmoką, bet ir nuolatinę mėnesinę pagalbą. Papildomi nuolatiniai mokėjimai gali būti skiriami tam tikrais išimtiniais atvejais, kai susiklosto ypatingos aplinkybės, dėl kurių reikalinga tolesnė parama ir nukentėjusysis patiria finansinių sunkumų.

[117] Pagalba pagal šias gaires yra griežtai susieta su individualiu paramos gavėju ir negali būti paveldima ar perduodama. Išimtiniais atvejais pagalba taip pat gali būti teikiama našliais likusiems sutuoktiniams, jei jie ženkliai nukentėjo nuo neteisingumo ar jo pasekmių.

[118] Vaikams, kurių tėvai buvo nužudyti dėl nacionalsocialistų pasirinktų persekiojimo priemonių, gali būti išmokėta vienkartinė 2 556,46 euro išmoka tuo atveju, jei jų tėvų mirties metu jie dar nebuvo sulaukę dvidešimt vienerių metų arba jei jie dar mokėsi ir turėjo teisę į išlaikymą bei jiems dar nebuvo sukakę dvidešimt septyneri metai. Visa parama teikiama atlyginant už patirtą neteisingumą.

(ii)
Išmokos nacionalsocialistų karo teismų aukoms

[119] Asmenys, kurie buvo nuteisti už „nepaklusnumo kurstymą“, „karo prievolės nevykdymą dėl įsitikinimų“ arba „dezertyravimą“ Antrojo pasaulinio karo metais, turėjo teisę, be visų išmokų, gautų arba mokėtinų pagal 1988–2011 metų gaires, aprašytas **[114–118]** pastraipose, gauti vienkartinę 3 834,68 euro išmoką, nes sprendimai šiose bylose, per Antrąjį pasaulinį karą perduotose Vermachto teismams, įprastai laikomi neteisingais vertinant pagal teisinės valstybės principus. Ši išmoka buvo numatyta 1997 metų gruodžio 17 dienos Instrukcijose dėl galutinio reabilitacijos ir žalos atlyginimo asmenims, per Antrąjį pasaulinį karą nuteistiems už „nepaklusnumo kurstymą“, „karo prievolės nevykdymą dėl įsitikinimų“ ar „dezertyravimą“[35] (1998 m. sausio 6 d. FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS 1998:2), kurios buvo pakeistos 1998 metų gruodžio 30 dieną (1999 m. sausio 14 d. FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS 1999:8). Paraiškų teikimo galutinis terminas – 1999 metų gruodžio 31 diena.

---

34 *Richtlinien der Bundesregierung über Härteleistungen an Opfer von nationalsozialistischen Unrechtsmaßnahmen im Rahmen des Allgemeinen Kriegsfolgengesetzes.*

35 *Erlaß zur abschließenden Regelung der Rehabilitierung und Entschädigung von während des Zweiten Weltkrieges aufgrund der Tatbestände Wehrkraftzersetzung, Kriegsdienstverweigerung und Fahnenflucht Verurteilten.*

4

NUOSTATOS DĖL ŽEMIŲ (*LÄNDER*), KURIOS 1990 METAIS PO VOKIETIJOS SUSIVIENIJIMO BUVO PRIJUNGTOS PRIE VOKIETIJOS FEDERACINĖS RESPUBLIKOS

(i)
1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymas

[120] Nuostatos dėl privileginių ir išlaikytinių pensijų nacių aukoms iš Rytų Vokietijos žemių (*Länder*), kurios po 1990 metų susijungimo buvo prijungtos prie Vokietijos Federacinės Respublikos, buvo peržiūrėtos 1992 metų balandžio 22 dieną Kompensacinių pensijų įstatyme[36] (1992-I FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 906). Šis naujas teisės aktas buvo būtinas, nes 1991 metų gruodžio 31 dieną iš esmės nustojo galioti privileginių pensijų, mokėtų Rytų Vokietijos režimo kovotojams su fašizmu ir fašizmo aukoms bei jų išlaikytiniams, teisinis pagrindas.

[121] 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymas ne tik įtvirtino, kad jau iki 1992 metų balandžio 30 dienos paskirtos privileginės pensijos būtų ir toliau mokamos kaip kompensacinės pensijos (kurių dydis buvo pakeistas), bet ir suteikė teisę nacionalsocializmo aukoms, kurioms tuo metu atsakingos Rytų Vokietijos valdžios institucijos dėl antikonstitucinių priežasčių atsisakė suteikti privileginę pensiją arba kurių pensija iš pradžių buvo patvirtinta, bet vėliau panaikinta, pateikti naujus prašymus.

(ii)
Neįstatyminės nuostatos, pagrįstos 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymu

[122] Kompensacija taip pat suteikiama asmenims, kurie yra nukentėjusieji, kaip apibrėžta 1956 metų Federalinio kompensavimo įstatymo 1 straipsnyje, bet neturi teisės gauti kompensacinės pensijos pagal 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymą arba negalėjo ar negali gauti išmokų pagal kitus kompensavimo reglamentus dėl to, kad gyveno Rytų Vokietijos režimo faktiškai kontroliuojamoje teritorijoje. Šios kompensacijos teisinis pagrindas yra 1992 metais federacinės Vyriausybės suformuluotos gairės dėl 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymo 8 straipsnio (1992 m. gegužės 21 d. FEDERALINIS OFICIALUSIS LEIDINYS 1992:95). Tie, kurie išvyko iš teritorijos, faktiškai Rytų Vokietijos režimo kontroliuotos po 1969 metų birželio 30 dienos, ir nuo 1990 metų spalio 2 dienos apsigyveno Vokietijos Federacinės Respublikos teritorijoje, taip pat turi teisę pateikti prašymą tokiai pensijai gauti.

[123] Pagal 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymo 8 straipsnį pensijos pagal šias papildomas gaires skiriamos persekiojimo aukoms, kurios, *inter alia*,

(i) buvo įkalintos ne mažiau kaip šešis mėnesius koncentracijos stovykloje, kaip apibrėžta 1956 metų Federaliniame kompensavimo įstatyme, arba

(ii) ne mažiau kaip dvylika mėnesių praleido kai kuriose kitose nacionalsocialistų kalėjimo tipo stovyklose, arba

(iii) patyrė ne mažiau kaip 12 mėnesių kitą tam tikro sunkumo laisvės atėmimo formą.

Išimtiniais atvejais galima atsižvelgti į kitas žalos formas, kurios savo sunkumu ir poveikiu yra panašios į minėtąsias. Jeigu būtinus reikalavimus atitinkanti persekiojimo auka miršta, likęs aukos sutuoktinis tam tikromis sąlygomis gali gauti pensiją pagal 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymo 2 straipsnio 6 dalį, jei jis ar ji negali dirbti.

[124] Visos išmokos, gautos pagal federacinės Vyriausybės arba federacinės žemės (*Land*) nuostatas, nesusijusias su 1956 metų Federaliniu kompensavimo įstatymu, išskaičiuojamos iš pensijos. Kaip ir pensijų pagal 1992 metų Kompensacinių pensijų įstatymą atveju, išmokos pagal 1992 metų federacinės Vyriausybės gaires neskiriamos arba iš dalies arba visiškai panaikinamos, jei reikalavimus atitinkantis asmuo arba asmuo, iš kurio kildinama teisė gauti paramą, eidamas pareigas Rytų Vokietijos režimo tarnyboje arba veikdamas režimo naudai, pažeidė žmoniškumo ar teisinės valstybės principus arba rimtai piktnaudžiavo šia padėtimi dėl asmeninės naudos arba kitų asmenų nenaudai.

(iii)
Nuosavybės teisės nuostatos Žemių (*Länder*), kurios 1990 metais po Vokietijos susivienijimo prisijungė prie Vokietijos Federacinės Respublikos, teritorijoje

[125] 1990 metų rugsėjo 23 dienos Atviros nuosavybės klausimų sureguliavimo įstatymas, kurį priėmė pirmasis laisvai išrinktas subjekto, pavadinto „Vokietijos Demokratine Respublika“, parlamentas, įsigaliojo kartu su Susivienijimo sutartimi. Kaip nustatyta šio įstatymo 1 straipsnio 6 dalyje, jis taip pat taikomas asmenims ir asociacijoms, kurie buvo persekiojami nuo 1933 metų sausio 30 dienos iki 1945 metų gegužės 8 dienos rasiniais, politiniais, religiniais ar ideologiniais pagrindais ir dėl to prarado savo turtą. Taigi, įstatymas, kuris ir toliau taikomas Vokietijos Federacinėje Respublikoje po susivienijimo ir ne kartą buvo keičiamas, grindžiamas nuostatomis, reglamentuojančiomis nuosavybės grąžinimą, t. y. pirmenybė suteikiama restitucijos principui. Prašymai dėl nekilnojamojo turto sugrąžinimo nebegali būti registruojami po 1992 metų gruodžio 31 dienos, dėl kilnojamojo turto – po 1993 metų birželio 30 dienos (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 21:1 skaidrę ir **[045]** pastraipą).

[126] Įstatymas numato, kad Žydų ieškinių konferencija yra teisėta bet kokio be paveldėtojų likusio ar nepareikalauto prarasto žydų turto teisių perėmėja.

[127] Įstatymo pagrindas yra tai, kad turto restitucija yra priimtinesnė nei kompensacija už jį. Taigi konfiskuotas turtas, jei įmanoma, grąžinamas in specie. Jeigu dėl faktinių ar teisinių priežasčių neįmanoma grąžinti turto arba atitinkami asmenys pasinaudoja teise pasirinkti kompensaciją, jie gauna ją pagal 1994 metų Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymą. Šios išmokos mokamos iš Kompensacijų fondo – specialaus federalinio fondo. Kompensacijos dydis nustatomas pagal restitucijos nuostatas (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 21:2 skaidrę ir **[045]** pastraipą).

[128] Nuo 2002 metų buvo priimti visapusiai Kompensacijų fondo ir Žydų ieškinių konferencijos susitarimai dėl tų atvejų, kai Žydų ieškinių konferencija yra reikalavimus atitinkanti šalis. Susitarimai buvo susiję su:

(i) sinagogomis ir jų turtu (2002 m.);

(ii) kilnojamuoju turtu ir namų apyvokos daiktais (2004 m.);

(iii) savarankiškai dirbančių asmenų nuosavybe (2006 m.);

(iv) nuosavybės teisėmis į žemę ir banko sąskaitų likučius (2007 m.);

(v) organizacijų turtu (2009 m.);

(vi) drabužių pramonės turtu (2011–2012 m.);

(vii) vertybiniais popieriais (2012 m.);

(viii) nekilnojamojo turto neturinčiomis įmonėmis (2013 m.);

(ix) nedideliais akcijų paketais (2013 m.);

(x) kompensacijomis pagal 1994 m. Kompensacijos nacių persekiojimo aukoms įstatymo 1 straipsnio 1 dalį (2014 m.);

(xi) „Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG“ („IG Farben“) akcininkais (2014 m.).

(Plg. **[040]** pastraipoje pateiktas 21:3 ir 21:4 skaidres).

[129] Iki 1976 metų JAV piliečiai pretenzijas dėl turto praradimo Rytų Vokietijoje galėjo pateikti JAV Vyriausybės sudarytai komisijai. Vėlesnės derybos su Rytų Vokietijos režimu dėl kompensacijos nedavė jokių rezultatų. Po Vokietijos susivienijimo derybos buvo tęsiamos su Federacine Vyriausybe ir baigtos 1992 metų gegužės 13 dienos Vokietijos Federacinės Respublikos ir Jungtinių Amerikos Valstijų Vyriausybės susitarimu dėl tam tikrų pretenzijų į nuosavybę sprendimo[37] (1992-II FEDERALINĖS TEISĖS OFICIALUSIS LEIDINYS 1222). Pagal Susitarimo 3 straipsnio 1 dalį JAV piliečiai turėjo teisę pasirinkti: gauti dalį Susitarimo sumos pagal Jungtinių Amerikos Valstijų teisę arba pasinaudoti Vokietijos Federacinėje Respublikoje taikomomis teisių gynimo priemonėmis (plg. **[040]** pastraipoje pateiktą 22 skaidrę).

BAIGIAMASIS ŽODIS

[130] Rabinas Andrew Bakeris teisingai pastebėjo: kai negali visiškai kompensuoti, visiškai grąžinti to, kas neteisėtai paimta iš Vokietijos piliečių žydų ir iš kitų grupių, kurios buvo nacių persekiojimo aukos, tai bent jau verta pagalvoti, ar tai, kaip Vokietija vykdė žalos atlyginimo žydams politiką, prisidėjo bent prie tam tikros, tebūnie netobulos, bet vis dėlto teisinės taikos kokybės. Tam, kad vyrautų teisinės valstybės principai ir teisinė taika būtų veiksminga kaip „švelni tautų civilizuotoja“ (kaip ją apibūdino Marttis Koskenniemis), pagrindinė pamoka yra ta, kad tarptautine teise siekiama išlaikyti, atkurti ar ištaisyti teisinę taiką, bet ne panaikinti ar ištaisyti tai, kas laikoma istoriniu neteisingumu. Vokietijos pavyzdys rodo, kad žalos atlyginimas žydams kaip ilgalaikis politinis procesas lėmė naujas kompensacijų ir restitucijos paradigmas tiek tarptautinėje, tiek valstybių vidaus teisėje, tiek valstybių ir jų institucijų politinėje veikloje. Tai, ką Jokūbas ir Nehemija Robinzonai numatė ir pareikalavo dar 1944 metais, buvo panaudota žalos atlyginimo žydams politikos įgyvendinimo procese ir tebėra aktualu net po 75 metų. Labai dėkoju už dėmesį. ■

---

36 *Entschädigungsrentengesetz.*

37 *Abkommen vom 13. Mai 1992 zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Vereinigten Staaten von Amerika über die Regelung bestimmter Vermögensansprüche.*

JOACHIM TAUBER

1989 m. Vokietijos Erlangeno-Niurnbergo universitete Joachimas Tauberis įgijo daktaro laipsnį. Nuo 2010-ųjų jis vadovauja Šiaurės rytų institutui prie Hamburgo universiteto (IKGN). Po doktorantūros studijų kvalifikaciją įgijo išleidęs monografiją apie žydų darbo jėgą Lietuvoje 1941–1944 m. 2017 m. gegužę Joachimas Tauberis paskirtas Hamburgo universiteto moderniosios istorijos profesoriumi. Jo tyrimo sritys apima Vokietijos ir Lietuvos santykių istoriją, Vokietijos okupaciją Rytų Europoje Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų metais bei Holokaustą Baltijos šalyse. Joachimas Tauberis yra publikavęs daugybę straipsnių, naujausias jo darbas – knyga „Arbeit als Hoffnung. Jüdische Ghettos in Litauen 1941–1944“ (vok. „Darbas kaip viltis. Žydų getai Lietuvoje 1941–1944 m.“, Berlynas/Bostonas: De Gruyter, 2015).

HOLOKAUSTO ETAPAI IR JO VYKDYTOJAI LIETUVOJE

Ačiū, Faina.

Aš esu Joachimas Tauberis. Kaip jau minėjo Faina, esu Komisijos narys. Savo pristatyme didžiausią dėmesį skirsiu Holokausto Lietuvoje etapams ir vykdytojams. Per 20 minučių neįmanoma trumpai papasakoti visko, kas vyko čia, Lietuvoje, bet norėčiau susitelkti ties keliais dalykais, kad galėtume apžvelgti, kas vyksta. Buvo trys etapai: pirmasis – garsusis žydų žudymas pirmosiomis karo dienomis, antrasis – sistemingas masinis žydų žudymas 1941 metų rugsėjo–gruodžio mėnesiais, trečiasis ir paskutinis – getų įkūrimas ir likvidavimas po masinių žudynių 1941 metais.

1941 metų birželio 22 dieną Lietuvos žmonių nuotaikos visiškai pasikeitė, tai buvo savotiška minties kryžkelė tarp lietuvių ir žydų. Daugeliui lietuvių būdingos tokios citatos: „Kaip perkūnijos griaustinis ataidi Lietuvoje: KARAS [pabrėžiama originale – JT]. Koks džiaugsmas, KARAS. Vieni susitinka su kitais – vieni sveikina kitus su džiaugsmo ašaromis akyse. Visi spėja, kad išsivadavimo valanda artėja...“ <...> „Manyje kilo džiaugsmo banga. Vienu metu mama, brolis ir kai kurie kaimynai pradėjo šokti kaip bepročiai.“

Matome, kad lietuviams vokiečių antpuolis buvo išsivadavimas. Išsivadavimas iš sovietinės okupacijos. Žydams tai buvo katastrofa. Dovas Levinas tuo metu buvo Kaune: „Nors minios lietuvių sveikino vokiečius su gėlėmis, nenuostabu, kad mes uždarėme langines, užsitraukėme užuolaidas ir užsirakinome savo butuose.“ Vilniuje gyvenęs jaunasis Nojus Šneidmanas mėgavosi karšta vasaros diena užmiestyje. Jis manė, kad pavojaus sirenos yra tik pratybos, taip galvojo, kol grįžo namo: „Mama atidarė duris. Tarsi išprotėję žiūrėjome vienas į kitą. Vienas motinos žodis viską paaiškino: karas... Mane ištiko baisus šokas... Aš pakankamai žinojau apie nacių nusikaltimus, kad suprasčiau, jog netrukus įvyks tragedija... Pirmoji diena prabėgo pilna jaudulio ir sumaišties.“

Situacija buvo vertinama visiškai skirtingai; nuo tos dienos prasidėjo smurtas prieš žydus. Naudoju Christopho Dieckmanno ir Sauliaus Sužiedėlio pogromo apibrėžimą: tai – kolektyvinis smurtinis išpuolis prieš žydus vien dėl to, kad jie buvo žydai, t. y. antisemitinis smurtas, padarytas prieš pačius žmones, jų gyvybes ir turtą, įskaitant viešo pažeminimo veiksmus. Ir tai, kaip visi žinote, įvyko pirmosiomis karo dienomis, o labiausiai pagarsėjusios iš šių veiksmų yra pasibaisėtinos žudynės Kauno „Lietūkio“ garaže. Kaunas buvo tokio smurto židinys. Dar vienos žudynės vyko septintajame forte.

Visuose šiuose didelio masto veiksmuose vokiečiai buvo pridėję savo ranką – Vokietijos saugumo policijos viršininkas Reinhardas Heydrichas davė nurodymą kurstyti vietinius imtis keršto veiksmų prieš žydų „išdavikus“. Kas buvo nusikaltėliai? Dauguma jų buvo vietos partizanai, dėl baltų juostų praminti baltaraiščiais. Jie tapo Lietuvos žydų košmaru. Motyvas iš Lietuvos pusės buvo stereotipas, kad komunizmas ar stalinizmas yra savotiškas žydų išradimas, kuriam vadovauja žydai, bendras šio prietaro pavadinimas buvo Žydų komuna. Tai buvo pagrindinis tokio gyventojų elgesio motyvas ir jis labai skyrėsi nuo nacių motyvų. Jie turėjo daugiau ideologinių priežasčių: rasizmas ir visas XIX a. antisemitinis mąstymas paskatino nacius pulti ir naikinti žydų bendruomenes Lietuvoje. Komunizmas, kaip žydų išradimas, vokiečiams buvo tik vienas iš motyvų.

Įdomu tai, kad 1942 metais Lietuvos partizanų laikraštis „Laisvė“, prisimindamas 1941-ųjų įvykius, apie partizanų motyvaciją rašė: „<...> vieni gavo ginklų ir stojo į mūšį už tėvynę, kiti įsilaužė į parduotuves, privačius namus ir pabėgėlių namus, kur buvo galimybė ką nors pačiupinėti, pasiimti, užsikasti žemėje.“ Taigi, matote – net oficialus partizanų laikraštis 1942 metais žinojo, kad 1941 metų birželį ir liepą Lietuvoje buvo ne tik didvyrių, bet ir asmenų, kurie, pasinaudoję padėtimi, smurtavo prieš žmones ir grobė jų daiktus. O dauguma užpultų žmonių buvo žydai. Kauno gete išgyvenusi Sara Ginaitė savo memuaruose daro išvadą: „Žinoma, ne visi baltaraiščiai buvo žydų žudikai, bet tomis dienomis nuo 1941 metų birželio iki rugpjūčio visi žydų žudikai dėvėjo baltus raiščius, jie buvo baltaraiščiai.“

Mano išvada apie 1-ąjį etapą trumpa: tai buvo spontaniškas, vokiečių pakurstytas smurtas, tuo metu daugiausia nukreiptas į žydus, jis buvo nesistemingas, jo tikslas buvo sukelti žydų tautai siaubą.

2-asis etapas: kai vokiečiai perėmė valdžią, prasidėjo sistemingos masinės žmogžudystės. Visi žinote, kad su vokiečių Vermachtu atvyko specialieji saugumo policijos padaliniai ir jie beveik iš karto tapo žudymo būriais. Už Baltijos šalis buvo atsakinga „Einsatzgruppe A“ (apie 990 vyrų), už Lietuvą – „Einsatzkommando 3“ (apie 180 vyrų). Svarbūs du dalykai: visos „Einsatzgruppen“ Sovietų Sąjungoje maždaug rugpjūčio pabaigoje pradėjo žudyti ne tik žydų tautybės vyrus, bet ir moteris bei vaikus, o tai yra genocidas. Žydų vyrų žudymą būtų galima kaip nors „racionaliai“ paaiškinti, pavyzdžiui, norėta atsikratyti penktųjų kolonų, kovojusių Vermachtui už nugaros, ir pan., bet kai pradedami žudyti vaikai ir moterys, tai jau yra genocidas. Žuvusiųjų skaičius Lietuvoje aukščiausią lygį pasiekė 1941 metų rugpjūčio–lapkričio mėnesiais. Atsižvelgiant į tai, kad visą „Einsatzkommando 3“ sudarė tik apie 180 vyrų, visiškai akivaizdu, kad tiek nedaug vyrų negali nužudyti šimtų tūkstančių žmonių. Tai parodo lietuvių pagalbos svarbą. Lietuvoje iš lietuvių vyrų buvo sukurtas specialus žudymo būrys, pavadintas vieno jauno SS karininko Hamanno vardu („Rollkommando Hamann“, Hamanno „skrajojantis“ būrys).

Svarbiausias dokumentas, liudijantis apie sistemingą žydų žudymą Lietuvoje, yra baisioji ir garsioji Jägerio ataskaita. Jägeris buvo „Einsatzkommando 3“ vadas ir sudarė žmogžudysčių sąrašą, kuriame apskaitė kiekvieną nusikaltimo vietą: kiek žmonių – vyrų, moterų, vaikų – buvo nušauta. Į jo sąrašą galiausiai pateko daugiau kaip 130 000 žmonių, nužudytų iki gruodžio pradžios.

Šiuose veiksmuose dalyvavo ir Lietuvos policijos batalionai. Jie taip pat saugojo getus. Skaičiais išreikšti sunku, tarkim, apie 12 000–15 000 vyrų, tačiau kalbant apie Lietuvos bendradarbiavimą apsiriboti policijos batalionais ir „Rollkommando Hamann“ būtų pernelyg ribota išvada.

Vienas svarbiausių dokumentų – Lietuvos policijos viršininko Vytauto Reivyčio įsakymas, kuriuo duodami nurodymai visiems Pietų ir Vakarų Lietuvos policijos departamentams:

„<...> Nedelsiant suimkite visus vyrus žydus nuo 15 metų ir visas žydes moteris, kurių bolševikinė veikla buvo žinoma miestui arba kurios net ir šiandien vis dar vykdo tokią veiklą ar rengia linksmus pasirodymus. Ataskaitoje turi būti nurodomas sulaikytų ir suimtų žydų skaičius <...> Šis pareiškimas turi būti įvykdytas per 48 valandas. Sulaikytus žydus reikia saugoti, kol jie bus perimti ir išvežti į stovyklas.“

Vietoj transportavimo padalinių atvažiavo „Rollkommando Hamann“ ir prasidėjo žudynės. Taigi, vokiečių žudikai pasiekė tokį aukų skaičių padedami vietos administracijos. Be jos pagalbos, įskaitant žudynių vietų parinkimą už miestų ribų, pora šimtų „Einsatzkommando 3“ vyrų nebūtų galėję nužudyti daugiau kaip 100 000 žmonių. O šnekos, esą suimami žydai, kurie buvo bolševikai, yra tik priedanga, dažna ir vokiečių šaltiniuose, tai šifruota kalba – kaip *Endlösung* [vok. „galutinis sprendimas“]. Tie, kuriems buvo skirtas įsakymas, suprato tikrąjį Reivyčio ketinimą; į Kauną buvo siunčiamos policijos departamentų ataskaitos. Jie suprato, kas įsakyta, ir suėmė visus žydus, ne tik bolševikus.

Vienas iš tokių Lietuvos administratorių buvo Jonas Noreika. Mūsų komisija pateikė aiškią nuomonę dėl Noreikos, norėčiau tai pacituoti: „<...> Jonas Noreika, vadovaudamasis Šiaulių apskrities vyriausiojo

policijos komisaro Hanso Geweckės nurodymais, davė įsakymus dėl rajono žydų getoizacijos ir jų turto nusavinimo ir tęsė procesą su papildomais išsamiais nurodymais <...>. Beveik visos pagal šiuos įsakymus suimtos aukos vėliau buvo nužudytos per nacių ir jų kolaborantų vykdytas žudynes 1941 metų vasarą ir rudenį, tai buvo pats kruviniausias puslapis šiuolaikinėje Lietuvos istorijoje. Tai istorinė realybė, paremta nedviprasmiškais dokumentiniais įrodymais. Jei tai ne dalyvavimas

Lietuvos piliečių žydų genocido procese, tai kas tada?“

Išvada vėl ta pati: reikia atsižvelgti į vietos situaciją; žmonių elgesys labai nevienodas. Pavyzdžiui, daugiau nei 100 policininkų paliko Kaune įsikūrusį TDA batalioną po to, kai jis pirmą kartą buvo pasiųstas vykdyti vadinamųjų „žydų veiksmų“, t. y. žydų vyrų žudymų. Yra tik vienas paaiškinimas: šie vyrai nenorėjo žudyti žmonių vien dėl to, kad jie buvo žydai. Lietuviai kaip atskiri individai yra kalti, bet lietuviai kaip tauta – ne. Kadangi vokiečiams nepriskiriama kolektyvinė kaltė, ji nepriskiriama ir lietuviams.

3-iasis etapas: getai ir jų likvidavimai. Žydų diskriminacija prasidėjo 1941 metų birželį, jie turėjo nešioti geltoną žvaigždę, jiems nebuvo leista naudotis viešosiomis pirtimis, parko suolais ir t. t. Tai, kas Vokietijoje vyko šešerius metus, Lenkijoje – pusantrų metų, Lietuvoje truko vos kelias savaites ar dienas, paskui žydai buvo priversti vykti į getus. Gerai žinomi trys getai: Šiaulių, Kauno ir Vilniaus. Čia žydai turėjo galimybę išgyventi tik tuo atveju, jei buvo „naudingi“. Po garsiųjų veiksmų getuose 1941 metų vasaros pabaigoje ir rudenį prasidėjo „ramus“ laikotarpis, trukęs nuo 1941 metų gruodžio iki 1943 metų rugsėjo. Kaip minėjau, žudynes sustabdė ekonominės priežastys ir motyvai. Kai vokiečiai suprato, kad pralaimi karą, getų likvidavimas buvo neišvengiamas. Pavyzdžiui, Vokietijos saugumo policijai buvo nesunku įvardinti kai kuriuos žydų partizanus, pabėgusius į mišką, taip nušviečiant Vilniaus getą kaip pavojingą saugumui ir pradedant jo likvidavimą. Žydų išliko nedaug. Lietuvos žydai turėjo mažiausią šansą išgyventi vokiečių okupaciją.

Nusikaltėliai yra ne tik tie, kurie nuspaudė gaiduką, bet ir t okie kaip Reivytis ir jam paklusę vietos biurokratai, teikę žudikams informaciją, organizavę logistiką, žmogiškuosius išteklius. Jonas Noreika – tik vienas iš pavyzdžių.

Mano išvada bus trumpa: Lietuvos žydų žudymą inicijavo, organizavo ir vykdė vokiečiai, tačiau jie galėjo tai daryti tokiu greičiu, žiaurumu ir efektyvumu tik dėl to, kad jiems padėjo lietuviai. Šie pagalbininkai dirbo policijos batalionuose, vietos partizanų daliniuose, Lietuvos administracijoje, be abejo, prie šių veiksmų prisidėjo ir „paprasti“ gyventojai. Nusikaltėliai yra ne tik tie, kurie nuspaudė gaiduką, bet ir tokie asmenys kaip Reivytis ir jam paklusę vietos biurokratai, teikę žudikams informaciją, organizavę logistiką, žmogiškuosius išteklius. Jonas Noreika – tik vienas iš pavyzdžių.

Būtina suprasti, kad buvo ne vienas Holokaustas, o keli: situacija Kaune skyrėsi nuo situacijos Vilniuje ar kaimuose. Tik įsigilinę į specifines vietos sąlygas, tik identifikavę vietinius vokiečių ir lietuvių veikėjus bei jų elgesį galime susidaryti aiškų to, kas įvyko, vaizdą.

Ačiū už dėmesį.

CHRISTOPH DIECKMANN

Christophas Dieckmannas šiuo metu yra podaktarinių studijų mokslininkas Berno universitete ir dirba prie projekto „Žydų persekiojimo garsai“. Fritzo Bauerio institute Frankfurte prie Maino jis tyrinėjo Rusijos pilietinio karo istoriografiją jidiš kalba ir dėstė moderniosios Europos istorijos kursą Kylio universitete Jungtinėje Karalystėje. Christophas Dieckmannas yra Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti narys. Jo 2011 m. publikuotas veikalas „Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944“ (vok. „Vokietijos okupacinė politika Lietuvoje 1941–1944 m.“) 2012 m. pelnė Tarptautinį Yad Vashem knygos apdovanojimą už tyrimą Holokausto tema. Christophas Dieckmannas buvo redaktorių kolegijos narys leidžiant Heinricho Himmlerio 1941–1942 m. darbo dienoraštį (Hamburgas, 1999), publikavo darbus apie getus (2009) ir vokiečių vaidmenį per masinius karo nusikaltimus (2015).

ISTORINIS ŽVILGSNIS Į HOLOKAUSTĄ LIETUVOJE

Mielos ponios ir ponai, miela Faina, labai dėkoju už kvietimą. Pirmiausia norėčiau su Jumis aptarti keletą įžvalgų, kaip analizuoti ir tirti bendrą sudėtingą mūsų istoriją, o antroje savo kalbos dalyje apžvelgsiu keletą aspektų, kilusių iš mano tyrimo apie žydų apiplėšimą Lietuvoje per vokiečių okupaciją 1941–1944 metais. Aptarsiu tik kelis iš jų, o diskusijose galbūt rasime laiko daugeliui kitų svarbių klausimų.

Norint tinkamai suprasti kontekstą, reikia žvelgti ne iš vieno požiūrio perspektyvų, o nežinant lietuvių, vokiečių ir žydų požiūrio bei jų specifinių priešistorių labai sunku suprasti, kas ir kodėl įvyko. Rekonstruojant bei analizuojant struktūrinį ir kultūrinį kontekstą bei pasirinkimų spektrą, kurį susijusios grupės turėjo tam tikrais laikotarpiais, siūlau vartoti sąvokas „patirtis“ ir „lūkesčiai“.

Pavadinime minėdamas vokiečius ir lietuvius neturėjau omenyje, kad jie buvo lygiaverčiai partneriai, ne, bet valdžios klausimai visada yra susiję su mūsų visuomenės praeitimi. Mane domina valdžia, nes ji buvo padalinta ir skirta valdyti iš tikrųjų, o ne tik paskirstyta popieriuje, kaip norėjo kai kurie biurokratai.

Neturėtume galvoti apie valdžią kaip apie tai, ką kažkas turi, kaip apie savotišką duotybę, kaip apie pastovią kažkieno būseną. Valdžią turėtume suprasti kaip poveikį žmonių ir grupių santykiams. Jei apie valdžią galvosime kaip apie santykius, tada turime analizuoti valdžią iš naujo – prie šio klausimo grįšiu po kelių minučių.

Nuo dešimtojo dešimtmečio vis stiprėjo prielaida, kad kiekvienas turi bent jau minimalų pasirinkimą, ką daryti, kaip elgtis ir reaguoti į sudėtingas situacijas. Pavyzdžiui, nevienodas asmenų, tarnavusių Vokietijos policijos batalionuose, elgesys aiškiai rodo, kad buvo įmanoma nedalyvauti žudymo operacijose ir nerizikuoti būti griežtai nubaustiems. Joachimas Tauberis ką tik paminėjo Kauno pirmojo Lietuvos policijos bataliono, kurį jau dėl pirmųjų patyrimų, susijusių su veikla policijoje, paliko daugiau nei 100 pareigūnų, pavyzdį. Pasirinkimas buvo. Esminė pasirinkimo prielaida nereiškia, kad reikia nuolat spręsti – privalėjo žmogus būtent taip pasielgti ar ne, matome, kad panašiose situacijose atsidūrę žmonės iš tikrųjų priėmė skirtingus sprendimus. Kalbant apie tai, kaip žmonės elgsis, nėra nei determinizmo, nei automatizmo. Mūsų, kaip istorikų, užduotis yra konkrečiai paklausti, kokį pasirinkimą turėjo žmonės. Ir į šiuos klausimus atsakyti pateikiant realias pasirinkimo galimybes, kurias žmonės turėjo panašiose situacijose. Todėl nesakome, kad žinome geriau, neapsimetame esą geresni, nei buvo žmonės prieš 70 ar 80 metų, ne. Bandome analizuoti jų pasirinkimus. Analizė ir supratimas nereiškia, kad pasirinkimus reikia pateisinti, lygiai taip pat kaip skirtingų reiškinių lyginimas reiškia ne jų suvienodinimą, o tik bandymą suprasti panašumus ir skirtumus.

Istoriko užduotis yra ne prisiimti teisėjo vaidmenį, o kuo išsamiau išanalizuoti turimus šaltinius, pabandyti rekonstruoti ir atkurti istoriją remiantis įrodymais ir išlaikant pusiausvyrą, tikintis, kad tai padės tvirtą empirinį pagrindą, nuo kurio galima atsispirti ir konstruktyviai diskutuoti. Viena iš istorinės analizės užduočių yra terminų, sąvokų, naudojamų istorijai suprasti, istorizavimas. Mūsų temai labai aktualus terminas ar sąvoka „kolaboravimas“.

Iš kur kilęs šis terminas? Prancūzų kalbos žodis *collaboration* iš pradžių reiškė tik bendradarbiavimą. Kai maršalas Phillipe'as Petainas 1940 metų spalį sugalvojo šūkį, norėdamas paaiškinti neokupuotų Prancūzijos pietinių regionų bendradarbiavimą su nacistine Vokietija, Viši režimas tikėjo, kad sąvoka *collaboration* suteiks tam tikrą veiksmų laisvę siekiant dviejų tikslų: viena vertus, Vokietijos dominavimo sąlygomis išsaugoti tai, kas liko iš Prancūzijos suvereniteto, kita vertus, realizuoti savo *revolution nationale*, kuriai didelę įtaką padarė dešiniojo sparno pasaulėžiūra (*weltanschauung* – „pasaulio vaizdas“). *Revolution nationale* tikslas suformuluotas prieškario laikais – reorganizuoti Prancūzijos visuomenę taip, kad ji įveiktų 1789 metų Prancūzijos revoliucijos padarinius. Revoliucijos šūkį „Liberté, Égalité, Fraternité“ turėjo pakeisti sąvokos „darbas“, „šeima“ ir „tėvynė“. Visas modernizmo ydas turėjo įveikti autoritarinis antidemokratinis režimas, kuris padėtų išvengti tariamų tarpukario Prancūzijos silpnybių ir galiausiai sukurtų kitokį modernumą. Greitas Prancūzijos pralaimėjimas vokiečių Vermachtui 1940 metais neva patvirtino buvusios Prancūzijos Respublikos silpnumą.

Tai reiškia, kad Viši Prancūzija turėjo savo darbotvarkę, savo motyvus bei tikslus ir iš tikrųjų vykdė savo politiką, nors vokiečiai buvo okupavę dalį šalies ir užėmę dominuojančią padėtį.

Pažvelgus į kitas Vokietijos okupuotas šalis, matomi panašūs dariniai; nevokišką politiką dažnai formavo ir ketvirtojo dešimtmečio patirtis, ir lūkesčiai dėl to, kaip baigsis karas, kas dominuos Europoje ateinančiais dešimtmečiais. Taigi, nevokiška politika buvo ne tik reakcija į Vokietijos politiką – iš esmės ją veikė ir kitokia patirtis bei lūkesčiai. Kolaborantai norėjo tarnauti savo tėvynei, kad išsaugotų tai, kas liko iš jos autonomijos, ir pasirengti, jų manymu, geresnei ateičiai.

Dėl vokiečių ir jų sąjungininkų pralaimėjimo bei masinių nusikaltimų masto Antrojo pasaulinio karo metais termino „kolaboravimas“ prasmė karo pabaigoje visiškai pasikeitė. Jis tapo itin menkinančiu terminu, reiškiančiu tėvynės išdavystę. Kolaboravimas ir išdavystė virto sinonimais. Pasipriešinimo judėjimų išvaduotose valstybėse atstovai ir žmonės vartojo šį terminą siekdami paaiškinti praeitį ir daugiausia kaltinti kitus dėl to, kas įvyko, kad po karo viską galėtų pradėti iš naujo. Tuo metu kolaboravimas reiškė tai, kad buvo pakenkta tautai, ir daugelyje valstybių vyko teismai dėl kolaboravimo, t. y. dėl išdavystės. Nuo tol tapo įprasta, kad visi kolaborantai laikomi išdavikais – nelojaliais ir praradusiais savo, kaip tautos piliečių, garbę. Teigčiau, kad šiandien terminas „kolaboravimas“ nebėra naudingas analitinis terminas, tai – teisminių ir politinių konfliktų priemonė. Nors ne kartą buvo siūloma, būtų sunku įsivaizduoti, kaip būtų galima vertinti šį terminą nepaisant nacionalinio pokario išdavikų konteksto ir panaudoti jį kaip istoriografinį įrankį.

Jei pažvelgtume į istoriografinius ne vokiečių darbus ir požiūrį į vokiečių ar nacių politiką, pamatytume, kad nebuvo aiškios dichotomijos, paprasto pasidalijimo tarp kolaboravimo su priešu iš vienos pusės ir pasipriešinimo iš kitos pusės. Visos skirtingos elgesio rūšys – kolaboravimas, prisitaikymas, oportunizmas, nepritarimas – laikui bėgant skyrėsi ir priklausė nuo konkretaus konteksto. Vaizdas, kurį matome, jei atidžiau į jį pažiūrėtume, turi daug skirtingų aspektų ir yra gana sudėtingas. Be to, labai dažnai tuo pat metu matome skirtingus jo elementus. Kolaboravimo su okupantu, susitarimo ir sutarimo elementai sutampa su pasipriešinimo, nesutarimų ir atitolimo elementais ir visa tai, kartoju, laikui bėgant keitėsi. 1941–1942 metų situacija labai skyrėsi nuo situacijos 1943–1944 metais, todėl teismų kontekstas pakeitė sąvokos „kolaboravimas“ reikšmę.

> **Pasirinkimas buvo. Esminė pasirinkimo prielaida nereiškia, kad reikia nuolat spręsti – privalėjo žmogus būtent taip pasielgti ar ne: matome, kad panašiose situacijose atsidūrę žmonės iš tikrųjų priėmė skirtingus sprendimus. Kalbant apie tai, kaip žmonės elgsis, nėra nei determinizmo, nei automatizmo.**

Ir aš galėčiau tvirtinti, kad daugelį terminų ir argumentų, kuriuos vartojame istoriografijoje apie Šoa, iš esmės formuoja teisminis kontekstas. Manau, tai yra viena iš problemų ir ją turėtume spręsti. Tokius terminus kaip „nusikaltėliai“, „pašaliniai asmenys“, „aukos“, „intencionalizmas“ ir kt. lemia teismų suformuota patirtis. Tarsi klaustume, ką kaltinti, kas kaltas ir kiek kaltas. Mes patys neprisiimame atsakomybės už savo praeitį.

Kaltinantis požiūris yra itin paplitęs ir mes viktimizuojame patys save. Andrew Bakeris jau minėjo, kad Austrija teigė esanti pirmoji nacizmo auka. Tai nėra tiesa – mes, vokiečiai, buvome pirmosios Hitlerio aukos. Taigi, savęs viktimizavimas ir kitų kaltinimas yra itin paplitęs reiškinys, visi tai darė ir vis dar daro. Mes neprisiimame atsakomybės už savo praeitį ir mūsų užduotis yra tai pakeisti. Mes save infantilizuojame, užuot rinkęsi tikrą istoriją, mieliau renkamės mitą, paverčiame jį instrumentu tariamiems tapatybės politikos poreikiams tenkinti. O etnines kategorijas naudojame kaip analitines priemones, nors tai labai pavojingas kelias. Užuot suvokę savo istoriją socialiniu ir politiniu požiūriu ir bandę analizuoti įvykius tokius, kokie jie buvo, istoriją laikome savo tautos teismo diena. Etninės kategorijos čia nėra naudingos, jos iš tikrųjų tam tikra prasme atkartoja nacionalsocialistinį mąstymą. Tarsi istorija iš esmės būtų mūsų, įvairių žmonių, mūsų *Völker* [vok. „tautiečių“], mūšio laukas.

Žydų apiplėšimas (artėju prie antros dalies) buvo neatsiejama Šoa – Europos žydų persekiojimo ir žudymo – dalis. Mes visi žinome milžinišką žydų turto praradimo mastą keliuose didesniuose Lietuvos miestuose ir šimtuose štetlų bei kaimų. Kaip jau minėjo Joachimas Tauberis, getoizacijos procesas reiškė visišką žydų turto praradimą ir vagystę, žydai turėjo išsikraustyti ir palikti beveik viską, už kiekvieną bendruomenėje gyvenantį žydą turėjo būti mokamos įmokos – apie 100 rublių už asmenį. Man, kaip istorikui, įdomu, kiek rublių reikalavo vokiečiai, nes iš to būtų galima daryti išvadą, kiek žmonių, vokiečių manymu, buvo. 100 rublių už vieną žmogų buvo savotiška taisyklė. Iš žydų buvo atimta didžioji dalis jų lėšų. Žydai bandė, ir kartais jiems tai pavykdavo, į getus įsinešti vertingų daiktų.

Tai kas gi nutiko su grobiu? Kaip buvo organizuotas žydų turto perskirstymas? Kas galėjo ką paimti? Mes, istorikai, siekdami rekonstruoti vidinę dalyvių logiką, turime mąstyti kaip antisemitai: žydai, jūs apiplėšėte mus, ne žydus, ir mes turime visišką teisę atgauti savo turtą – mes negrobiame, mes tik atsiimame.

Tai buvo organizuotas procesas. Oficialiai iš tuščių žydų namų ką nors pasiimti buvo draudžiama. Getoizacijos proceso metu, 1941 metų vasarą, visoje Lietuvoje buvo įkurti žydų turto perskirstymo komitetai. Gavėjai rikiuodavosi tokia tvarka: pirmiausia – vokiečiai, tada – Lietuvos administracijos atstovai, ir tik po jų – eiliniai Lietuvos gyventojai. Getoizacija ir plėšimas, nors ir organizuotas, vis dėlto nebuvo tvarkingas procesas; turėjo toks būti, bet nebuvo: daug korupcijos, prekiavimo, slėpimo, kovos, kas gaus geriausią butą ar geriausius baldus. Lietuvos valstybiniame archyve randama daugybė įvairių organizacijų ir privačių piliečių atsiųstų peticijų: „Prašau duoti man šitą karvę“; „Duokite man šitą daiktą, kurio žydams nebereikia“; „Mano vyrą sovietai deportavo, ar galiu gauti kompensaciją iš žydų?“ ir pan.

Dar 1941 metų vasarą žydų turto perskirstymo komitetai dirbo visu pajėgumu. Vokiečiai norėjo pasiimti tai, kas geriausia, jiems reikėjo daiktų armijai, administracijai, vertingų daiktų savo finansų sistemai remti ir t. t. Perskirstymo procesai tęsėsi iki 1944 metų.

Taigi, kokia buvo vokiečių logika – tarpusavyje vyksta kova už tai, kas ką gaus. Vokiečių tikslus iš esmės suformavo didžiulė užduotis – vykdyti ir galiausiai laimėti šį karą. Viskas, kas palengvintų vokiečių gebėjimą kariauti ir priartėti prie pergalės, būtų sveikintina arba laikoma būtinybe, t. y. karą laimėtų vokiečiai antisemitai. Viskas, kas rimtai pakenktų galimybei laimėti karą, nebūtų daroma ar įgyvendinama. Prisiminkite 1918 metus, Pirmojo pasaulinio karo patirtį, – nuotaikos namų fronte buvo labai svarbios daugeliui sprendimų.

Vokiečių norima vykdyti politika buvo suvaldyti sunkius šalutinius karo padarinius. Jie norėjo sumažinti infliaciją ir „eksportuoti“ karo skolas. Vokiečiai iki šių dienų nekenčia infliacijos, čia visą laiką turi būti absoliutus nulis. Didžioji dalis vokiečių nesutarimų kilo dėl tam tikro pasirinkimo galimybės: ar investuoti grobį į užsienio ekonomiką, kad ji būtų toliau naudojama Vokietijos karo reikmėms, t. y. Göringui ir jo žmonėms; ar panaudoti grobį Vokietijos biudžetui konsoliduoti ir taip apriboti pinigų devalvaciją. Pavyzdžiui, didžioji vokiečių pajamų dalis iš žydų darbo nuomos Lietuvoje atiteko Vokietijos civilinei administracijai, taigi, ir Vokietijos karo biudžetui. Göringas su ketverių metų planu ir Himmleris su SS gavo kur kas mažiau. Išnuomojant žydų darbo jėgą buvo siekiama konsoliduoti Vokietijos biudžetą, kad būtų sumažinta infliacija. Po Pirmojo pasaulinio karo, 1923 metais ir 1929 metais, vokiečiai nekentė infliacijos, nes tai buvo chaosas. Šiame kontekste vokiečiai diskutavo apie žydų darbo jėgos išnuomojimą.

Vokietijos ir Lietuvos administracijos varžėsi, kas ką gaus. Jei abi šalys norėdavo to paties, labai dažnai laimėdavo lietuviai. Kodėl vokiečiai leisdavo lietuviams pasiimti savo dalį? Siekdami papirkti ne vokiečius, kad bendrininkautų, juos įtraukti, t. y. iš būtinybės. Joachimas Tauberis minėjo, kad vokiečiams labai trūko išteklių, jie buvo priklausomi nuo to, kiek buvo pasirengę su jais bendradarbiauti ne vokiečiai Lietuvoje ir visoje Europoje. Tokia situacija matoma visur. Tai buvo pagrindinė okupacinės jėgos struktūros problema: reikėjo sukurti, sutvirtinti ir stabilizuoti ne vokiečių pasirengimą bendradarbiauti. Vokiečiai žinojo, kad kaip atlygį už bendradarbiavimą turi ką nors duoti mainais Lietuvos administracijai. Išlaikyti lietuvių motyvaciją buvo Vokietijos okupacinės politikos dalis. Lietuvos miestų administracijos, policijos departamentai, našlaičių prieglaudos, mokyklos, ligoninės gaudavo žydų namus, žemių, karvių ir arklių, iš žydų namų paimtų baldų, medicinos įrangos, laikrodžių, radijo aparatų, antklodžių, indų ir kt.

Nekyla abejonių, kad vietos, šiuo atveju ne Vokietijos, administracijos veikimas bet kokios okupacijos sąlygomis yra teisėtas pagal tarptautinę teisę. Priešingu atveju kiltų pavojus okupuotų gyventojų išlikimui. Kitaip tariant, kolaboravimas Antrojo pasaulinio karo metais virsta sunkia problema tik tuo atveju, jei kalbame apie masinius nusikaltimus. „Kolaboravimas“ su vokiečiais Antrojo pasaulinio karo metais visada reiškia klausimą dėl ne vokiečių įsitraukimo į masinius nusikaltimus. Noriu pabrėžti, kad okupuoti lietuviai nepasidavė vien savo valia ir iniciatyva. Daugelis bendradarbiavo tose srityse, kuriose norėjo, ir nebendradarbiavo tose, kuriose nenorėjo bendradarbiauti. Yra žinoma daug tokių pavyzdžių.

Formaliai lietuviai neturėjo daug teisių, bet praktiškai vokiečiams labai reikėjo tokio bendradarbiavimo, kad ką nors pasiektų. Lietuviai nebūtų veikę prieš daugumą savo tautiečių lietuvių. Vokiečiai tai žinojo ir į tai atsižvelgė.

Ką tai reiškia lietuvių elgesio Vokietijos okupacijos metais istorijai? Svarbiausia tai, kad lietuviai turėjo pasirinkimą, o žydai buvo tokioje situacijoje, kai tikrai neturėjo galimybės rinktis. Kokiomis vertybėmis buvo grįsti lietuvių pasirinkimai?

Ideologinė ir kultūrinė Lietuvos gyventojų samprata akivaizdžiai buvo etninė nacionalistinė. Per 20 nepriklausomybės metų nacionalizmas sparčiai augo, ypač A. Smetonos prezidentavimo metais. Ir dar labiau sustiprėjo valdant sovietams 1940–1941 metais. Visuomenės vertybėms didžiulę įtaką darė klausimas: tai tarnauja lietuvių tautinei valstybei ar jai kenkia? Meilė ir tarnystė tėvynei Lietuvai daugeliui buvo esminė norma, todėl didžioji dalis pritarė tam, ką sociologas Michaelis Mannas pavadino tautos statizmu, t. y. utopiniams lūkesčiams, kad vienalytė tautinė valstybė išspręs visas didžiausias problemas. Lietuvių nacionalizmas buvo įvairių krypčių. Nuo 1926 metų liberalai ir kairieji buvo labai silpni, dominuojančios politinės jėgos buvo konservatoriai ir kraštutinė dešinė. Dešinieji radikalai pamažu stiprėjo, buvo įkurta organizacija „Geležinis Vilkas“, kuriai vadovavo A. Voldemaras. Jie nesėkmingai stūmė A. Smetoną prieš nelietuvius nukreiptos radikalesnės politikos link. O tarp pačių konservatorių radikalesnės nacionalistinės politikos siekė ir konservatyvi

jaunoji karta. Šios jaunesniosios konservatorių kartos atstovai ir kai kurie dešinieji radikalai iš tikrųjų buvo pagrindiniai vadinamosios Laikinosios Vyriausybės nariai (1941 metų birželio–rugpjūčio mėnesiais). Labai svarbi tolesniam Lietuvos policijos pajėgų ir Lietuvos policijos funkcionierių dalyvavimui žudikiškoje antižydiškoje politikoje buvo radikaliojo dešiniojo sparno sėkmė 1941 metų liepos pabaigoje perėmus beveik visą Lietuvos kariuomenės vadovybę. 1941 metų antroje liepos pusėje, vokiečių gestapo padedamos, vadovavimą Lietuvos kariuomenei per pučą perėmė aiškios fašistinės jėgos. Jauni kareiviai ir policininkai neslėpė esą fašistai ir antisemitai, žinoma, pabrėždami, kad [stengiasi] dėl būsimos fašistinės lietuvių tautinės valstybės. Būtent šios grupuotės nariai buvo pagrindiniai nusikaltėliai, kurie visą laiką, pabrėžiu, vadovaujami vokiečių, izoliavo ir žudė Lietuvos žydus tiek miestuose, tiek kaimuose. Mano skaičiai skiriasi nuo Joachimo Tauberio minėtųjų. Iki 1941 metų rudens pabaigos buvo nužudyta 156 000 žmonių. Pasakysiu labai aiškiai: vokiečiai buvo pagrindiniai šio masinio Lietuvos žydų žudymo iniciatoriai.

Vienas svarbiausių klausimų dabar yra tai, kodėl likusi Lietuvos visuomenė ir neradikalūs dešiniojo sparno politikai nereagavo į šias precedento neturinčias masines žudynes. Nebuvo nė vieno viešo pareiškimo dėl šio siaubo, nė vieno. Paprastai į šį klausimą atsakoma taip: na, tai buvo totalitarinė sistema, buvo per daug pavojinga. Tačiau šis požiūris „iš viršaus į apačią“ paneigia tai, kas tuo pat metu nutiko daugelyje kitų politinių sferų. Randama daug viešų kolektyvinių protestų prieš Vokietijos politiką ekonomikos, švietimo srityse, gyvenviečių srityje, kai vokiečiai sugrįžo 1942 metų pavasarį, antipartizaninio karo srityje. Šiais klausimais vyko protestai, viešos diskusijos, bet nebuvo nė vieno viešo kolektyvinio protesto prieš žydų žudymą. Nė vieno. Buvo tik keli individualūs protestai. Vienas iš ryškesnių pavyzdžių – šiandienė tema, t. y. žydų turto klausimas. Vokiečiai ne kartą bandė užgrobti didžiąją dalį žydų turto. Tačiau jie kliovėsi Lietuvos administracija, todėl šie bandymai nebuvo labai sėkmingi.

Šie procesai taip pat turi priešistorę. Radikalūs etniniai antisemitiniai nacionalistai lietuviai jau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, tiksliau, 1939-aisiais, t. y. prieš pirmąją sovietinę okupaciją, Lietuvos tautinės valstybės nepriklausomybės pabaigoje, reikalavo per penkerius metus iškraustyti žydus iš Lietuvos miestų. Ir visi žino, kokia buvo visuomenė ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, – į miestus veržėsi lietuviai, bet didelę vidurinės klasės dalį sudarė žydai ir lenkai, taip pat buvo šiek tiek vokiečių ir rusų. Kai kurie etniniai Lietuvos nacionalistai reikalavo paspartinti šį miestų lietuvinimo procesą, vos per penkerius metus visi žydai turi iš jų išvykti. Buvo norima paspartinti vidurinės klasės formavimąsi Lietuvoje. Visoje Rytų ir Vidurio Europoje buvo stebimas toks pat reiškinys, t. y. homogeniškų nacionalinių valstybių kūrimo procesas. Taigi, jau 1939-aisiais vyravo mintis per penkerius metus iškeldinti iš miestų žydus. A. Smetona to neleido. Nepriklausoma Lietuva nebuvo antisemitinė valstybė. Jis sakė, kad visiems yra pakankamai erdvės, o A. Voldemaro frakcija teigė priešingai: ne, tai nulinės sumos [žūtbūtinis] žaidimas – arba jie, arba mes. Tai yra vienas iš etninio ir pilietinio nacionalizmo skirtumų.

Vis dėlto reikėtų gilesnės diferenciacijos. Pagalvokime apie Urbaičio ir Noreikos skirtumus (artėju prie pagarsėjusio Noreikos). Jonas Noreika ne tokio radikalaus Šiaulių apskrities viršininko Igno Urbaičio vietą užėmė 1941 metų rugpjūčio 5-ąją – tą pačią dieną, kai atsistatydino Laikinoji vyriausybė. Savaitę prieš tai, liepos 29-ąją, apskrities viršininkas Urbaitis pristatė savo „projektą“, kaip tvarkyti komunistų ir žydų turtą. Projektas pirmiausia buvo nukreiptas į tuos žydus, kurie neva aktyviai dalyvavo komunistiniame judėjime. Pagal projektą jų turtas valstybei turėjo atitekti neatlygintinai. Visiems kitiems žydams turėjo būti leista savo turtą registruoti Lietuvos vietos administracijoje, jiems turėjo būti leista pasilikti savo kilnojamąjį turtą. Tačiau nekilnojamąjį turtą iš žydų reikėjo paimti, jei jie būtų pakeitę gyvenamąją vietą, o tai buvo neišvengiama dėl artėjančio geto įkūrimo. Tokį projektą liepos 29 dieną pristatė Urbaitis. Antisemitinį? Taip, bet jis nebuvo pakankamai radikalus, ir Urbaitis buvo pakeistas nauju apskrities viršininku – Noreika.

Pradėjęs eiti pareigas, J. Noreika iškart pateikė griežtesnį siūlymą – visiškai uždrausti visą žydų turtą. Ir nekilnojamąjį, ir kilnojamąjį turtą reikėtų paimti iš visų žydų, kiekvienai žydų šeimai palikti tik 200 markių. Yra žinoma, kad rugpjūčio 22 dieną jis davė įsakymą per savaitę visus Šiaulių žydus išsiųsti į Žagarės getą, kur jie buvo nužudyti. Tai labai geras pavyzdys ir kalbant apie pasirinkimą, kurį tuo metu žmonės turėjo net būdami tarp antisemitų. Kaip žydų daiktai pateko į paprastų lietuvių namus? Tai, kas liko, kai vokiečiai ir Lietuvos administracija pasiėmė savo dalis, buvo parduota viešuose aukcionuose Lietuvos miestuose, miesteliuose ir kaimuose.

1941 metų vasarą 90 000 provincijos žydų jau buvo įkurdinti improvizuotuose getuose įvairiuose kaimuose. 10 000, daugiausia vyrų, jau buvo nužudyta kaimo vietovėse. Jau veikė žydų turto perskirstymo komitetai. Visoje Lietuvoje gyventojai – etniniai lietuviai – vežimais namo vežėsi viešuose aukcionuose įsigytus daiktus: baldus, indus, drabužius, rankšluosčius, žaislus, pagalves ir t. t. Po aukcionų Lietuvos administracija vokiečiams pranešė, kiek uždirbta iš parduoto turto. 20 000 markių iš vieno aukciono, 15 000 markių iš kito ir t. t. – viskas turėjo būti tvarkinga, tačiau nebuvo. Vokiečiai šiuos pinigus bandė pasiimti. Vis dėlto yra nemažai dokumentų, įrodančių, kad Lietuvos administracija ne visada bendradarbiavo su vokiečiais ir neatidavė visų pinigų, norėdama juos pasilaikyti Lietuvos reikmėms. Kodėl? Jų antisemitinė logika buvo tokia: žydai išnaudojo Lietuvą, todėl lietuviai pagrįstai atėmė pinigus, ne vokiečiai, o lietuviai ir turi teisę juos susigrąžinti.

Dabar mums sunku suprasti svarbų dalyką, kad vargu ar vokiečiai galėjo priversti lietuvius, apskričių viršininkus ar miestų merus atiduoti jiems pinigus, nes neturėjo tam pakankamai priemonių. Vokiečių policininkų buvo tik keli šimtai, o Lietuvos policininkų – 12 000–13 000, tad nebuvo kaip jų priversti. Vokiečiai turėjo pasitelkti lietuvius policininkus, kurie buvo pavaldūs Lietuvos administracijai, o šie buvo įsitikinę, kad žydų turtą turėtų gauti būtent lietuviai. Taigi, Lietuvos administracijos vadovai manė, kad, paėmus žydų turtą ir jį perskirsčius, tai bus gera socialinė

šalies politika, antisemitinė gerovės politika. Turto perskirstymas pagal etninius nacionalistinius principus vyko ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Vokietijos okupuotoje Europoje, taip pat pačioje Vokietijoje. Garsiausias pavyzdys yra Hamburgas, kuriame 100 000 piliečių aukcionuose pasipelnė iš 30 000 žydų namų valdų turto. Taigi, dar kartą noriu pabrėžti: tai nėra kaltinimas, kad jūs, Rytų europiečiai, esate barbarai, tikrai ne, pirmiausia pirštu reikia durti į mus pačius.

1942 metais Lietuvos pietryčiuose rašytas Lietuvos partizanų laiškas agrarinių reikalų funkcionieriui Bekui: „Ignalinos policija ir buvęs miesto meras Tijūnėlis bei dabartinis meras Albertas Aliejūnas patys

„Lietuvių bendrininkavimo per Holokaustą istorija – kur kas daugiau nei dalyvavimas šaudynėse, persekiojimas, žeminimas. Tai buvo didžiulė plėšikavimo kampanija. Ne dėl to, kad lietuviai būtų buvę ypač blogi, ne, o dėl vokiečių okupacinės politikos. Visuose okupuotuose regionuose vokiečiai sąmoningai naudojosi vietos visuomenės godumu ir pavydu.“

konfiskavo daug žydų turto objektų. Policijos darbuotojai ir abu merai šiuos dalykus slėpė kartu su savo giminaičiais ir draugais kaimuose <...> Žinome, kad policija turi: 220 auksinių žiedų, 55 auksinius laikrodžius, 35 geros būklės sofas, 45 spintas, 180 lovų su čiužiniais, 45 karves, apie 50 kailinių paltų, 250 avilių. Be to, yra daug surūšiuotų prekių, įskaitant drabužius, batus ir t. t. Likvidavus žydus, vietos gyventojams parduota tik dešimtadalis žydų turto. Pavyzdžiui, auksas, slėptuvėse buvęs turtas ir kitos vertybės apskritai nebuvo parduodamos ar perduotos Vokietijos kariuomenei. Mes, Ignalinos partizanai, esame labai dėkingi mus išvadavusiai vokiečių armijai."

Kaip matome, lietuviai vokiečių okupantus naudojo savo vidaus konfliktams spręsti. Deja, Lietuvoje žydų turto plėšimas ir skirstymas yra didžiulė Holokausto, kuriame masiškai dalyvavo vietos gyventojai, dalis. Šiame [turto dalybų] procese dalyvavo daugiau vietos gyventojų nei šaudymuose ir faktiniuose persekiojimuose. Provincijose daugiausia naudos turėjo lietuviai: jie kraustėsi į žydų namus ir pigiai pirko kilnojamąjį jų turtą. Dauguma vokiečių pastangų kontroliuoti ir sekti, kas vyksta su žydų turtu provincijose, žlugo.

Tiesa, tuo metu lietuviai provincijose dažniausiai buvo labai neturtingi. Bet vis tiek lieka moralinis klausimas: ar aš, nors ir neturtingas lietuvis, turėčiau imti žydų turtą, net jei tai – tik persekiojamo žmogaus, kuris buvo mano kaimynas, lovos paklodė? Tai buvo moraliniai sprendimai, kuriuos daugelis turėjo priimti, jie galėjo pasakyti: „Ne, aš nenoriu imti tų daiktų." Ir kai kurie žmonės jų neėmė. Net jei prieš paimdamas žydų daiktą žmogus nebuvo antisemitas, labai dažnai juo tapdavo, norėdamas pateisinti tai, ką padarė. Gana dažnai pirmiausia buvo poelgis, ideologija sekė paskui, ne visada atvirkščiai. Bėda ta, kad 1941 metais ir vėliau per daug lietuvių pasakė: „Imsiu." Antisemitiniu požiūriu, jie nieko neplėšė, tik atsiėmė tai, kas buvo iš jų atimta išnaudojant šalį, o dabar gavo tai, ko nusipelnė.

Taigi, kai užduodame sau analitinį klausimą: „Ar dėl žydų žudymo Vokietijos okupacinė politika Lietuvoje tapo stabilesnė ir sėkmingesnė, ar ne tokia stabili ir sėkminga?", koks būtų atsakymas? O jis būtų toks: „Lietuvoje ir kitur ji tapo stabilesnė. Ir tai didžiulė moralinė katastrofa ne tik vokiečiams, ne tik lietuviams, bet ir visiems kitiems žmonėms vokiečių okupuotose teritorijose."

Ona Šimaitė, nuostabi Lietuvos žydų gelbėtoja, paliko dienoraštį, kurį išleido Julija Šukys. Ir žinote, dėl ko Ona Šimaitė labai liūdėjo? Nacių okupacijos metais ji slėpė daug žydų. Bet ne tik. Ji taip pat bandė gelbėti jų turtą, todėl dalį žydų daiktų atidavė saugoti pažįstamiems Lietuvos žmonėms. Šimaitė savo dienoraštyje rašo, kad ją ištiko šokas, kai po karo ji paprašė tų žmonių grąžinti daiktus jos išgelbėtiems žydams, o žmonės atsisakė. Ji visiškai prarado viltį ir jautė didžiulę gėdą. Lietuvių bendrininkavimo per Holokaustą istorija – kur kas daugiau nei dalyvavimas šaudynėse, persekiojimas, žeminimas, vieši mušimai, plėšimai, įsivaizduojant, kad visai tai – nieko blogo.

Tai, kas įvyko Lietuvoje, buvo ankstyva ir didžiulė plėšikavimo kampanija okupuotoje buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje. Ne dėl to, kad lietuviai būtų buvę ypač blogi, ne, o dėl vokiečių okupacinės politikos. Ne tik Lietuvoje, bet ir visuose okupuotuose regionuose vokiečiai sąmoningai naudojosi vietos visuomenės godumu ir pavydu. Ir daugelis ne vokiečių neišlaikė šio moralinio sąžiningumo, religinių įsitikinimų ir žmoniškumo išbandymo.

Noriu pabrėžti, kad tokia situacija buvo ne tik Lietuvoje, bet ir daugumoje Vokietijos okupuotų Europos regionų valstybių: Latvijoje, Estijoje, Lenkijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Belgijoje, Vengrijoje ar Slovakijoje. Situacija, kai prieš vietos žydus aktyviai veikė ne vokiečiai nusikaltėliai, visur buvo panaši ir kelianti labai didelį nerimą.

Esame linkę manyti, kad okupaciniame režime viskas priklauso nuo okupantų. Tai iškreiptas vaizdas: turime į šį paveikslą, t. y. į konkretų istorinį kontekstą, įtraukti visas okupuotas grupes. Kaip minėjau pradžioje, turime žvelgti iš įvairių perspektyvų. Apmąstant ir aiškinantis masinio smurto reiškinį, būtina analizuoti visos visuomenės, ne tik kelių blogų žmonių, poelgius. Požiūrį „iš viršaus į apačią" reikia papildyti taikant principą „iš apačios į viršų". Turime analizuoti sudėtingus procesus, o ne paprastus priežasties ir pasekmės santykius. Tik tada galėsime priartėti prie to, kas ir kodėl iš tikrųjų įvyko.

Ne vokiečių bendradarbiavimo su vokiečiais kontekste tai reiškia: Šoa buvo vokiečių iniciatyva, bet, deja, įgyvendinta padedant daugeliui žmonių, ji virto europiniu projektu, žydai buvo papuolę į spąstus beveik visur.

Dėkoju.

FAINA KUKLIANSKY

Faina Kukliansky yra Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenės pirmininkė ir advokatė. Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, Faina Kukliansky buvo išrinkta pirmosios žydų bendruomenės Lietuvoje valdybos nare. Vėliau ji tapo aktyviai bendruomenės interesus ginančia teisininke. 2013 m. buvo išrinkta Lietuvos žydų bendruomenės pirmininke, taip pat Vilniaus žydų bendruomenės pirmininke. 2017 m. gegužę ir 2021 m. liepą Faina Kukliansky buvo perrinkta Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenės pirmininke. Ji taip pat yra Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą disponavimo fondo valdybos pirmininkė. Faina Kukliansky pelniusi nemažai Lietuvos valstybės apdovanojimų, tarp jų Lietuvos Respublikos Prezidento skiriamą Ordino „Už nuopelnus Lietuvai“ Riterio kryžių ir garbės ženklą „Lietuvos diplomatijos žvaigždė“, kurį skiria Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija.

GEROJI PRAKTIKA IR ESAMI RESTITUCIJOS IŠŠŪKIAI: LIETUVOS ATVEJIS

Iš karto atsiprašau, kad mano pranešimas bus ilgokas, bet, deja, taip jau išėjo. Nematau valstybės atstovų, kurie čia turėtų būti ir kuriems pirmiausia turėtų būti įdomi Lietuvoje vykstanti restitucijos analizė ir mūsų viltys, tačiau galime diskutuoti ir tarpusavyje. Taigi, norėčiau pradėti nuo minties, kuri dabar man kilo. Kaip žinoma, kiti metai [2020] paskelbti ne tik Žydų istorijos, bet ir Gaono bei Sugiharos metais. Man atrodo, kad žydai, kurie galėjo kreiptis į Sugiharą ir Zvanderdijką dėl vizų, t. y. Lietuvos žydai, to nedarė. Jie liko Lietuvoje, jie tikėjo savo valstybe ir nepasinaudojo proga iš jos pabėgti. O dabar pasižiūrėkime, kuo jiems tai baigėsi.

2011 metų birželio 21 dieną Lietuvos Respublikoje buvo priimtas Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymas. Preambulėje rašoma: „Lietuvos Respublikos Seimas, pripažindamas didelį Lietuvos žydų bendruomenės indėlį į Lietuvos kultūrą ir visuomenės pažangą iki Antrojo pasaulinio karo, Lietuvos okupacijos ir Holokausto, kaip visokeriopo žydų egzistencijos naikinimo, pradžios; atsižvelgdamas į [išvardinta daug kitų dalykų] priima šį Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymą.“ Valstybė atsižvelgė ir į Terezino deklaracijos nuostatas. To paties įstatymo 2 straipsnio 4 dalyje pabrėžiama: „Šio straipsnio 1 dalyje numatyta kompensacijos suma yra galutinė, ateityje negali būti reiškiamos pretenzijos ir keičiama nustatyta kompensuojama suma už žydų religinių bendruomenių ir žydų bendruomenių turtą.“ Šiandien keliame klausimą ne apie žydų religinių bendruomenių turto grąžinimą, kurio trečdalis yra grąžinamas, o apie nacių ir komunistų, komunistinių režimų nusikaltimų aukoms priklausiusią privačią nuosavybę, kurios valstybė nei grąžino, nei kompensavo. Šį klausimą keliame praėjus 75 metams nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, kada beveik visa žydų bendruomenė Lietuvoje buvo išnaikinta, o likusios gyvos aukos taip ir neatgavo savo nuosavybės. Šios aukos, valstybei neprisiėmus įsipareigojimų dėl kompensacijos, vadinamos „pamirštomis aukomis“ arba „nenusipelniusiomis aukomis“, nes nacionalinėje valstybės teisinėje sistemoje yra įtvirtintos tokios nuostatos, pagal kurias kai kurioms aukoms atgauti nuosavybę arba gauti kompensaciją yra neįmanoma.

Čia reikėtų paminėti, kad tarptautinių organizacijų priimti restitucijos teisės aktai yra neprivalomi – tai „minkštoji teisė“, *soft law*, arba, pagal tarptautines teisės normas, „neprivalomoji teisė“. Valstybės tik raginamos atlyginti žalą, bet neturi tokio įsipareigojimo. Čia išryškėja skirtumas tarp neratifikuotų tarptautinių teisės aktų ir privalomų vykdyti nacionalinių teisės aktų. Teoriškai aukos neturi teisės į restituciją arba ne visos aukos turi teisę į restituciją. Tačiau Europoje susiformavo praktika, tendencija, kad valstybės pačios prisiima įsipareigojimą grąžinti nuosavybę arba išmokėti kompensaciją. Tai rodo Europos šalių praktika, kurią apibendrino Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija ir Seimas. Pagal tarptautinę teisę valstybės turi vertinimo laisvę, apibrėždamos totalitarinio režimo aukas – kompensacijos gavėjus. Totalitarinio režimo aukos, nepatenkančios į valstybių teisinio reguliavimo sferą, negalės apskųsti priimtų sprendimų pagal EŽTK, t. y. Žmogaus teisių teismo 1 protokolo 1 straipsnį. Tai galioja ir aukų įpėdiniams: pati valstybė nustato, ar įpėdiniai turi teisę į kompensaciją ar ne.

Panagrinėkime situaciją Lietuvoje. Pradėsiu nuo 1940 metais nacionalizuoto ar kitaip nusavinto privataus žydų turto restitucijos problemos. Literatūroje šis klausimas nebuvo giliai nagrinėjamas, nors yra reikšmingas ir teoriškai, ir praktiškai. Teoriniu požiūriu tai svarbu, nes žydų turtas buvo pradėtas nacionalizuoti 1940-aisiais, sovietinės okupacijos metais, vienodais teisiniais pagrindais arba, tiksliau sakant, vienodai neteisėtai kaip ir visų Lietuvos gyventojų, tačiau, skirtingai negu kitų tautybių Lietuvos gyventojų, žydų turto, kaip ir pačių žydų, laukė visai kitokia – išskirtinė – lemtis. Praktinė klausimo pusė svarbi, nes, praėjus daugiau nei 70 metų nuo nusavinimo pradžios, turtas taip ir nėra grąžintas tiems, kurie nebuvo Lietuvos Respublikos piliečiai įstatymo galiojimo metu.

Žydai šiandien sudaro visišką mažumą Lietuvoje. Ir tarpukario Lietuvoje žydai buvo priskiriami prie tautinių mažumų. Mykolas Romeris pasisakė apie žydų rasės problemą savo monografijoje „Valstybė“. Jis rašė: „Šie santykiai niekuo nesiskiria nuo tautos, kuri Europoje ypač išsiskiria iš visų kitų, nes neturi teritorijos ar masinio / nuolatinio centro. Grynai asmeninėmis savo išsisklaidžiusių narių ypatybėmis sugebėjo per tūkstančius metų išlaikyti savo skirtingą esmę nepasidavusi nacionalinei ar etninei aplinkos asimiliacijai. Kalbu apie žydus. Bet pagaliau apie 2 000 metų gyvenimo tarp Europos tautų, dargi neturint savo atskiro teritorinio gyvenamojo centro, turėjo į žydus įlieti nemažai vietos žmonių kraujo. Tačiau Lietuvoje nacionalinės personalinės autonomijos savivaldybės institucija turi savo istoriją, bet tiktai vienos tautinės mažumos, būtent žydų atžvilgiu.“ 1920 metų sausio 10 dieną laikinoji valdžia išleido laikiną įstatymą apie žydų bendruomenių tarybų teises apmokestinti gyventojus žydus. Tai buvo įstatymas, paklojęs personalinės žydų savivaldybės Lietuvoje pamatus. Romeris tai vadina žydų personalinės autonomijos Lietuvos istorija.

1923 metų Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, žydai sudarė 7,2 proc. Lietuvos gyventojų. Galima daryti prielaidą, kad 1940 metų sovietinėje Lietuvoje iš viso buvo 240 000–250 000 žydų. Akivaizdu, kad dabar žydai sudaro mažumą tarp kitų tautų. 2011 metų surašymo duomenimis, žydai sudarė 0,08 proc. visų Lietuvos gyventojų. „Truputį“ mažiau nei 7,2 proc. 1923 metais. Nežiūrint į pateiktus skaičius, apibūdinančius žydus kaip tautinę mažumą, iki 1940 metų žydų įtaka Lietuvos ekonomikai buvo neabejotina. Pateiksiu tik vieną skaičių: iš 1940–1941 metais nacionalizuotų 1 593 įmonių, kurių metų apyvarta buvo 500 mln. litų, 1 320, t. y. 83 proc., priklausė žydams. Žinant, kiek turto priklausė žydams privačios nuosavybės teisėmis, ir tai, kad žydų bendruomenė praktiškai buvo sunaikinta, natūraliai turėtų kilti klausimas – kaip atgavus Nepriklausomybę Lietuvoje vyksta žydų nuosavybės restitucija ir ar ji vyksta apskritai. Čia, mano nuomone, reikėtų panagrinėti du aspektus: pirma, kaip ir kada buvo nusavintas žydų turtas; antra, pagal kuriuos šiuo metu galiojančius įstatymus galima grąžinti žydų turtą buvusiems savininkams. Kaip jau buvo minėta anksčiau, dalis žydų turto buvo nacionalizuota ar kitaip nusavinta 1940–1941 metais, t. y. sovietinės okupacijos laikotarpiu. Didžioji šių nelaimėlių dalis buvo ištremta su šeimomis į Sibirą. O kas vyksta su Lietuvos žydų turtu?

Nuo 1941 metų birželio 23 dienos iki 1941 metų rugpjūčio 5 dienos

> **„Šios aukos, valstybei neprisiėmus įsipareigojimų dėl kompensacijos, vadinamos „pamirštomis aukomis“ arba „nenusipelniusiomis aukomis“, nes nacionalinėje valstybės teisinėje sistemoje yra įtvirtintos tokios nuostatos, pagal kurias atgauti nuosavybę arba gauti kompensaciją yra neįmanoma.“**

Lietuvoje veikė Laikinoji vyriausybė. 1941 metų birželio 30 dienos posėdyje apsvarsčiusi deklaraciją ūkiniais ir socialiniais klausimais, ji paskelbė, kad būtina įvykdyti denacionalizaciją ir grąžinti privačią nuosavybę, tačiau ne be išimčių. Deklaracijoje teigiama, kad žydams ir rusams priklausęs turtas lieka neginčijama Lietuvos valstybės nuosavybe, apie tai jau kalbėjo ir ponas Christophas Dieckmannas. Liepos 4 dieną per Laikinosios vyriausybės posėdį ši formuluotė buvo pakoreguota. Iš jos pašalinta diskriminacinė nuostata rusų tautybės gyventojų atžvilgiu, bet įrašytas buvęs tarybinis aktyvas. Nacionalizuotas žydų turtas, taip pat prie Lietuvos valstybės nuosavybės priskirtas turtas, priklausęs kitiems asmenims, aktyviai veikusiems prieš lietuvių tautos interesus. Per pirmąjį 1941-ųjų pusmetį didžioji dalis žydų buvo nužudyti. Iki 1941 metų gruodžio 1 dienos buvo sušaudyti 133 346 žydai. Aš nežinau, ar šis skaičius sutampa su istorikų skaičiumi, bet jis maždaug toks. [Pastaba iš salės: daugiau]. Na štai, vadinasi, dar daugiau. O likę gyvi išskirstyti: 4 500 Šiauliuose, 15 000 Kaune, 15 000 Vilniuje. Tiesa, ar ne? Tiesa. Po žydų žudynių ištisi miesteliai liko tušti. Žydų turto klausimas spręstas įvairiai. Kilnojamasis turtas dažniausiai buvo išdalijamas ar išparduodamas vietos gyventojams, muziejinės archyvinės vertybės išvežamos į Vokietiją, daug žydų nekilnojamojo turto likdavo vietos administracijai ir buvo panaudojama jos reikmėms, taip pat atitekdavo privatiems asmenims.

Reicho komisariato Rytų kraštui 1941 metų spalio 13 dienos potvarkio „Reicho komisaro žiniose“ (vok. „Verkundungsblat des Reich Komisars“) 27 puslapyje nurodyta, kad visas kilnojamasis ir nekilnojamasis žydų turtas Rytų krašte yra konfiskuotas ir jį valdo komisaras. Konfiskuotas žydų turtas priklauso vokiečių Reichui. Toliau tame pačiame dokumente rašoma (kalba netaisyta): „<...> kol bus išleisti Reicho komisaro vykdomieji nuostatai, 1941 m. spalio 13 d. parėdymu, žydų žemę valdo butų skyriai.“ Apibrėžtas ir butų, namų ir kitos nuosavybės valdymas. Taigi, žydų turto valdymas perduotas Lietuvos apskričių viršininkų ir burmistrų kompetencijai. Kitaip sakant, vietos valdžiai. Pažvelkime į Panevėžio pavyzdį. Panevėžio apskrityje iš viso buvo 61 žydų ūkis, jų bendras plotas sudarė 407,3 hektaro. Apskrityje išžudžius žydus, daugumą jų ūkių perėmė fiziniai asmenys, absoliučią jų daugumą sudarė lietuviai. Panašiai žydų turtas buvo dalijamas visoje Lietuvoje.

Sunku pasakyti, kiek gyvų žydų liko Lietuvoje po karo. Manoma, kad apie 5 proc., kiti kalba apie didesnius skaičius. Pavieniai per stebuklą išlikę žydai grįžo iš koncentracijos stovyklų atgal į Lietuvą, tačiau didžioji jų dauguma legaliai ar nelegaliai kėlėsi į Palestiną. Kai kurie, po karo grįžę į sovietų Lietuvą, pabėgo iš jos sovietinės okupacijos metais. 1947–1951 metais už mėginimus nelegaliai kirsti SSRS valstybinę sieną buvo nuteisti keli šimtai žydų. Tarp jų būta ir Lietuvos žydų. Dalis jų, siekdami išvykti iš SSRS, pasinaudojo Lenkijos piliečių repatriacija, vykusia 1944–1949 metais. Dalis merginų žydžių išvyko kaip Lenkijos piliečių žmonos.

Taigi, praktiškai beveik visas žydų turtas liko arba bešeimininkis, arba atiteko naujiems savininkams. Po karo bešeimininkis turtas buvo apskaitomas atskirų miestų vykdomųjų komitetų sprendimais, potvarkiais, posėdžių protokolais, likę bešeimininkiai namai buvo municipalizuojami. Taigi, darytina išvada, kad žydų nuosavybė Lietuvoje buvo nusavinta ir kitokiais būdais atimta. Pirma, nacionalizuota ar kitaip nusavinta SSRS įstatymais, antra, Lietuvos laikinosios vyriausybės nutarimais, trečia, vokiečių okupacinės valdžios ir vietinės administracijos potvarkiais ir kitais parėdymais, ketvirta, paimta valstybės žinion kaip bešeimininkė arba atiteko nužudytųjų šeimininkų kaimynams.

Mūsų tikslas – panagrinėti, kaip atkuriamos žydų nuosavybės teisės atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Cituoju vieną iš LR Aukščiausiojo Teismo nutarčių: „Tokiu būdu Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, išreikšdama Lietuvos valstybės suverenias galias, nusprendė, jog besąlygiškai atkurti iki 1940 m. piliečių turėtas nuosavybės teises objektyviai yra neįmanoma. Ir kad susigrąžinti išlikusį nekilnojamąjį turtą piliečiai turi teisę tik įstatymo nustatytomis sąlygomis ir tvarka. Arba taikant ribotą restituciją. Būtent tuo tikslu buvo priimti 1991 m. birželio 18 d. Lietuvos Respublikos įstatymas Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų bei analogiškas 1997 metų įstatymas. Pagal šiuos įstatymus, buvusių savininkų nuosavybės teisės atkuriamos ne visiems savininkams ir ne į visą turėtą turtą. Juose numatyta daug specialių sąlygų ir reikalavimų, kuriuos įvykdžius tam tikram asmenų ratui nuosavybės teisės į išlikusį nekilnojamąjį turtą gali būti atkurtos. LR Konstitucinis Teismas, 1994 m. gegužės 27 d. nutarime analizuodamas įstatymo leidėjo ketinimus sprendžiant nuosavybės teisės atkūrimo klausimus, nurodo, kad visiškai atkurti 1940 m. buvusios nuosavybės santykių sistemos objektyviai neįmanoma. Nuosavybės teisių tęstinumo nuostatų paskelbimas buvo pagrindas ribotai restitucijai vykdyti, t. y. pažeistoms nuosavybės teisėms apginti įstatymų nustatytomis sąlygomis ir tvarka.

Galėčiau ir toliau cituoti LR Konstitucinio Teismo arba Aukščiausiojo Teismo išvadas apie 1991 metų birželio 18 dienos įstatymą dėl nuosavybės teisių atkūrimo ir 1997 metų įstatymą. Aišku viena: dalis žydų, nors įstatymuose tai nėra tiesiogiai įvardijama, neatitinka specialių sąlygų ir reikalavimų, kuriuos įvykdžius tam tikram asmenų ratui nuosavybės teisės į išlikusį nekilnojamąjį turtą gali būti atkurtos. Būtent dėl jų Lietuvos valstybė neprisiėmė įsipareigojimo atkurti pažeistas teises. Jų, žydų, turtas arba nebuvo SSRS įstatymais nacionalizuotas, arba kitaip nusavintas, bet atiteko valstybei ir atskiriems asmenims kaip bešeimininkis, nes šeimininkų tiesiog nebuvo, jie buvo nužudyti, o didžioji dalis tų, kurių turtas SSRS įstatymais buvo nacionalizuotas arba kitaip nusavintas, neatitiko kito specialaus įstatymo reikalavimo – įstatymo nustatytu laiku jie nebuvo Lietuvos Respublikos piliečiai. Man atrodo, kad ši sąlyga, numatyta Lietuvos Respublikos piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatyme, prieštarauja to paties įstatymo preambulei, kurioje nurodyta, kad Lietuvos Respublikos piliečių prieš okupaciją įgytos nuosavybės teisės nepanaikinamos ir turi tęstinumą. Atrodo, kad žydų, buvusių Lietuvos gyventojų, ši tęstinumo sąvoka neliečia. Nusavinant žydų nuosavybę, ribojant ir atimant jų teises bei juos žudant, žydams nebuvo keliamas reikalavimas būti Lietuvos piliečiais, atvirkščiai, Laikinosios vyriausybės protokoluose žydai labai aiškiai atskiriami ir nuo Lietuvos piliečių, ir nuo ne Lietuvos piliečių. Jie buvo tiesiog žydai, niekas jų pilietybės nesiaiškino. Nacionalizuoti žydų ir kitų ne Lietuvos piliečių, aktyviai veikusių prieš lietuvių tautos interesus, ūkiai buvusiems savininkams nebuvo grąžinami ir perėjo valstybės fondui. Laikinoji vyriausybė priėmė analogiškus sprendimus ir dėl kitos nuosavybės denacionalizavimo.

„Argi teisi dauguma, nusprendusi, kad priverstinis žydų išvežimas, ištrėmimas iš likviduojamų getų į koncentracijos stovyklas yra repatriacija? Argi tie, kurie išliko gyvi, Europoje netapo pabėgėliais, *refugees*, o ne repatriantais?“

Kaip jau buvo minėta, istorinė tiesa ir realybė yra tokia, kad dauguma per karą išlikusių gyvų žydų Lietuvoje negyvena. Be abejo, didžioji jų dauguma apsigyveno Izraelyje. Taigi, visi šie asmenys pagal Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymo 1 straipsnio 1 dalies 1 punktą negalėjo atkurti savo teisių į Lietuvos Respublikos pilietybę, nors jų tėvai, protėviai ir jie patys iki 1940 metų birželio 15 dienos buvo Lietuvos piliečiai. Šie asmenys buvo laikomi

repatriantais. Pagal Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymo įgyvendinimo įstatymą, priimtą 2002 metais ir įsigaliojusį 2003 metais, repatrijavimu laikomas išvykimas į etninę tėvynę ir apsigyvenimas etninėje tėvynėje. Įstatymas neatskiria tų, kurie iš Lietuvos išvyko savo noru, nuo tų, kurie savo pilietines teises Lietuvoje prarado 1941 metų rugpjūčio 1 dieną Lietuvos laikinosios vyriausybės protokolu Nr. 31, Žydų padėties nuostatais, pagal kuriuos žydai skirstomi į tokias dvi kategorijas: komunistus ir jiems prijaučiančius ir visus kitus, nepatekusius į pirmą kategoriją. Vieni kalinami kalėjimuose ir kitaip baudžiami, o kiti apgyvendinami atskirose specialiai parinktose vietose ir privalo ant rūbų kairėje krūtinės pusėje nešioti aštuonių centimetrų dydžio geltonos spalvos apskritimą, kurio viduryje įrašyta raidė J. Repatriantais tapo ir tie buvę Lietuvos piliečiai, kurie, atbuvę Sibiro lageriuose sovietinės okupacijos metais, pasinaudojo proga ir emigravo į Izraelį. Kitaip sakant, žydams – buvusiems Lietuvos piliečiams – taikomi kiti standartai negu etninės lietuvių kilmės asmenims. Būtent dėl to į Vakarus pasitraukę lietuvių kilmės asmenys atkūrė savo nuosavybės teises į nekilnojamąjį turtą, o į Palestiną ir Izraelį pasitraukę žydai – ne. Įdomu, kaip tokiu atveju žydams galima pritaikyti nuosavybės neliečiamumo principą. Juk jie nuosavybę ir teisę į ją prarado be kaltės, dėl prieš juos padarytų nusikaltimų.

„Lietuvos valstybė apsunkino arba padarė neįmanomą restitucijos galimybę žydų tautybės asmenims, kurių nuosavybė buvo neteisėtai nusavinta, nes pagal nacionalinę teisę restitucija taikoma tik Lietuvos Respublikos piliečiams.“

Beje, įdomumo dėlei apžvelgę turto restitucijos įstatymus ir jų įgyvendinimą kitose Europos šalyse galime matyti, kad nei Bulgarijoje, nei Estijoje, nei Latvijoje, Rumunijoje ar Slovėnijoje įstatymai nediskriminuoja minėtų valstybių gyventojų, kurie nebuvo jų piliečiai. 1999 metais Kroatijos Konstitucinis Teismas pripažino, kad nuosavybės teisės atkūrimas tik Kroatijos piliečiams yra diskriminacinis. 2002 metų liepos 5 dieną Kroatijos parlamentas pakeitė įstatymą, suteikdamas teisę į restituciją ir ne Kroatijos piliečiams. Įstatymus priima dauguma, tačiau ne visada dauguma yra teisi. Argi teisi dauguma, nusprendusi, kad priverstinis žydų išvežimas, ištrėmimas iš likviduojamų getų į koncentracijos stovyklas yra repatriacija? Argi tie, kurie išliko gyvi, Europoje netapo pabėgėliais, *refugees*, o ne repatriantais? Tokia sąvokos „repatrijavimas“ samprata, kokia buvo pateikta Lietuvos Respublikoje priimtame įstatyme, yra teisiškai labai abejotina. Ir ne vien dėl to, kad neatitinka visuotinai pripažintos šios sąvokos sampratos. Susiejus repatrijavimą su asmens grįžimu vien tik į etninę tėvynę, kartu konstatuojama, kad pagrindinis ir vienintelis požymis, lemiantis, kokia valstybė yra laikoma asmens tėvyne, yra tautybė.

Įstatymo nuostata yra ta, kad asmenys, iki 1940 metų birželio 15 dienos turėję Lietuvos pilietybę, jų vaikai ir vaikaičiai laikomi Lietuvos Respublikos piliečiais tik tuo atveju, jeigu jie nebuvo repatrijavę iš Lietuvos pagal pakeistąjį įstatymą. Tai reiškia, kad Lietuvos piliečiai yra suskirstyti į kelias grupes. Pirma – lietuvių tautybės asmenys. Jie buvo laikomi Lietuvos piliečiais, neatsižvelgiant į tai, į kurią valstybę jie išvyko. Lietuviui etninė tėvynė yra Lietuva. Todėl nesvarbu, į kurią kitą valstybę lietuvis išvyktų gyventi, jis negali būti laikomas repatrijavusiu iš tėvynės Lietuvos. Repatrijavimas būtent taip ir buvo suprantamas įstatyme. Antra – kitų tautybių asmenys. Ši ne lietuvių tautybės asmenų grupė pilietybės požiūriu taip pat yra padalinta į dvi grupes: pirmąją sudaro asmenys, kurie išvyko gyventi į bet kurią užsienio valstybę, bet ne į savo etninę tėvynę, ir šie asmenys yra laikomi Lietuvos piliečiais; antrąją grupę sudaro asmenys, kurie išvyko gyventi į savo etninę tėvynę, ir tokie asmenys nebuvo laikomi Lietuvos piliečiais. Čia kalbama apie išvykusius iki 1991 metų.

Prof. Vytautas Sinkevičius visiškai teisingai pabrėžia, kad pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją asmuo apskritai turi teisę nenurodyti savo tautybės. Ši teisė kildinama iš Konstitucijos 29 straipsnio, įtvirtinančio visų asmenų lygybę įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams. Šiandien nekyla ginčų dėl to, kad Antrojo pasaulinio karo metais prieš žydus buvo padarytas tarptautinis nusikaltimas žmonijai. Genocidas – tarptautinės teisės draudžiamas elgesys su žmonėmis – ir šiandien užtraukia baudžiamąją atsakomybę. Pabrėžiama, kad pilietybė yra nacionalinės teisės kategorija. Kiekviena valstybė savo įstatymu nustato, kas yra jos pilietis. Šį įstatymą turi pripažinti kitos valstybės, jeigu jis atitinka tarptautines konvencijas, tarptautinį paprotį ir visuotinai pripažintus principus, liečiančius pilietybę. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas savo 2008 metų lapkričio 13 dienos nutarimu dėl teisės aktų, reguliuojančių Lietuvos Respublikos pilietybės santykius, nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai pripažino, kad Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymo 17 straipsnis prieštarauja Konstitucijai ir nutarė pripažinti, kad Lietuvos Respublikos piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymo 1 dalies nuostata „nuosavybės teisės į nekilnojamąjį turtą atkuriamos Lietuvos Respublikos piliečiams tiek, kiek nuosavybės teisės, nustatytos tik Lietuvos piliečiams, neprieštarauja Lietuvos Konstitucijai“. Taigi, paaiškėjo, kad Pilietybės įstatymas prieštaravo Konstitucijai, tai yra nustatyta. Kita vertus, Konstitucinis Teismas nustatė ir tai, kad asmuo turėjo būti piliečiu Piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymo galiojimo laiku. Tai reiškia, kad tie žmonės, kurie iki 2011 metų nebuvo Lietuvos Respublikos piliečiai, nuosavybės atkurti negali. Šis įstatymas tikrai neatitinka nei teisybės, nei teisėtumo, nei paprasto žmoniškumo normų. Lietuvos valstybė apsunkino arba padarė neįmanomą restitucijos galimybę žydų tautybės asmenims, kurių nuosavybė buvo neteisėtai nusavinta, nes pagal nacionalinę teisę restitucija taikoma tik Lietuvos Respublikos piliečiams.

Dėl to mes kreipėmės į Vyriausybę, atkreipdami dėmesį į tai, kad visi tie asmenys, vadinami *„Nazi victims“*, kurie po karo liko gyvi ir išvyko į Izraelį, neatgavo savo nuosavybės. Mes siūlome apsvarstyti tris galimybes, kadangi ponas Dainius Junevičius, atstovaudamas, kaip aš suprantu, Vyriausybei, sako, kad durys dar neuždarytos. Kaip pirmą galimybę mes siūlome pakeisti nuosavybės teisių atkūrimo įstatymą, kad asmuo galėtų pateikti pilietybę, giminystės ryšius ir nuosavybę įrodančius dokumentus teismui, ir, jeigu dėl svarbių priežasčių jam jų nepavyktų pateikti laiku, teismas privalėtų pratęsti terminus. Antra galimybė – priimti kitą įstatymą, leidžiantį žydų tautybės asmenims, iš kurių turtas buvo nusavintas, ir jų įpėdiniams nors iš dalies atgauti prarastą turtą arba gauti atitinkamą kompensaciją, tokiu būdu pagal valstybėje galiojančias teisingumo normas atkuriant teisingumą šių aukų atžvilgiu. Ir trečioji galimybė – nekeičiant įstatymų, kadangi šiandien nėra iki galo žinoma, kiek turto reikėtų grąžinti, įkurti instituciją ir jai pavesti per dvejus metus surinkti duomenis apie grąžintiną nuosavybę ir tada, jau žinant tikslius skaičius, iš esmės spręsti šį klausimą. Taigi, štai to mes ir tikimės iš mūsų valstybės – teisingumo ir teisėtumo. Ačiū. ■

TOMÁŠ **KRAUS**

Tomášas Krausas gimė 1954 m. Prahoje, jo tėvai išgyvenę Holokaustą. Baigęs teisės studijas Prahos Karolio universitete, Tomášas Krausas tapo advokatu. Nuo 1991 m. vadovauja Žydų bendruomenių federacijai. Vidaus ir tarptautiniu politiniu lygmeniu sprendė žydų turto grąžinimo ir kompensacijų Holokausto ir nacių aukoms klausimus, taip pat nagrinėjo teisės aktus ir įvairius, ne tik Čekijos žydų bendruomenei aktualius, klausimus. Tomášas Krausas yra daugybės straipsnių ir apžvalgų įvairiuose žurnaluose, daugiausia mėnesiniame „Rosh Chodesh“, autorius. Bendradarbiauja ir su kitomis žiniasklaidos priemonėmis: reguliariai komentuoja rūpimomis temomis ir duoda interviu Čekijos televizijai ir radijui, kitoms transliavimo stotims. Tomášas Krausas yra profesorius, nuo 1990-ųjų dėsto Niujorko universitete ir Prahos švietimo programose. Aktyvistas: Nacių išgrobstyto meno dokumentavimo centro valdybos pirmininkas, vienas iš Čekų ir vokiečių diskusijų forumo steigėjų, Europos Šoa palikimo instituto steigėjas, buvęs Krikščionių ir žydų draugijos prezidentas, taip pat aktyviai veikia kitose tarptautinėse žydų organizacijose. Nuo 1990-ųjų bendradarbiauja su Amerikos žydų komitetu, dalyvavo daugelyje šio komiteto organizuotų konferencijų ir projektų, tokių kaip „Promoting Tolerance“ (angl. „Skatinti toleranciją“) su Friedricho Naumanno fondu, inicijavo Amerikos žydų komiteto asociacijos ir Čekijos žydų federacijos sutartį, kuri buvo pirmoji tokio pobūdžio sutartis Europoje, ir t. t. Nuo 2018 m. yra oficialus Čekijos Respublikos atstovas Amerikos žydų komitete.

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: ČEKIJA

Čekija tam tikra prasme buvo pavyzdys vykdant kompensacijos ir restitucijos procesus. Čia galiu padaryti paralelę – galbūt pastebėjote, kad praėjusią savaitę, kai Ursula von der Leyen pradėjo darbą Europos Komisijoje, ji pirmiausia gyrė mūsų 1989 metų Aksominę revoliuciją ir citavo Vaclavą Havelą. Ir galiu paaiškinti kodėl.

Kaip konferencijos pradžioje minėjo Andrew Bakeris, dabar minime komunizmo žlugimo 30 metų sukaktį, tai leido mums, žydų bendruomenėms, iki tol gyvenusioms už Geležinės uždangos, atsidurti priešakyje ir pradėti taisyti prieš kelis dešimtmečius padarytą neteisybę. Tai, ką pradėjome tada, buvo tik proceso, kuris buvo sustabdytas komunistų valdžiai atėjus į Vidurio ir Rytų Europą, tęsinys.

Šiandien kalbame apie Terezino deklaraciją. Prieš 10 metų, kai Čekija pirmininkavo Europos Sąjungai, mums pavyko surengti Holokausto laikotarpio turto konferenciją, kuri buvo neatskiriama pirmininkavimo programos dalis, o Terezino deklaracija, galima sakyti, buvo viso pirmininkavimo akcentas. Mes subūrėme 43 vyriausybių atstovus, jie posėdžiavo vienoje salėje ir priėmė formuluotę, kurią iš tikrųjų parengėme mes – aš ir kai kurie iš tų, kurie šiandien dalyvauja šioje konferencijoje.

Tai buvo ne pirmas sėkmingas mūsų renginys. Restitucijos procesą pradėjome labai anksti, netrukus po Čekijos įkūrimo 1994 metais, t. y. po Čekoslovakijos padalijimo 1993-iaisiais. Savo turto pradėjome reikalauti kartu su Katalikų Bažnyčia ir kitomis šalies religinėmis bendruomenėmis. Sukūrėme religinių institucijų bloką, per kurį buvo kalbama apie praeities neteisybės atitaisymą, kompensavimą ir restituciją, ir tai tam tikra prasme buvo unikalu. Mes pirmieji atvėrėme vartus šiai galimybei. Procesas buvo įgyvendinamas teisės aktais, kartais tai būdavo Vyriausybės sprendimas, po kurio sekė Parlamento sprendimas, paremtas Andrew Bakerio minėtuoju modeliu, – mes buvome pirmieji, sukūrę bendrą komisiją, kurioje žydų bendruomenė posėdžiavo kartu su Vyriausybe. Pasikvietėme užsienio ekspertų, tokių kaip Andrew Bakeris, ir padarėme išvadas, kurios buvo aktualios ne tik Čekijos situacijai. Vėliau tokios bendros komisijos atsirado ir kai kuriose kitose šalyse, taip pat ir šioje, kurioje dabar esame susirinkę.

Kyla klausimas, kiek šiandien yra nuveikta Čekijoje. Jei laikytumėmės trijų konferencijos pradžioje minėtų punktų: pirma – bendruomenės turtas, antra – privatus turtas, trečia – turtas be paveldėtojų, manau, Čekijoje pirmieji du punktai buvo įvykdyti. Mums sekėsi tikrai neblogai, nors dar yra baltų dėmių, kurias būtų galima užpildyti. Tiesą sakant, mes gana sėkmingai atliekame ir pagrobtų meno kūrinių kilmės tyrimus, turime teisės aktus, kurie leidžia net ir pilietybės neturintiems ar tiesioginiais įpėdiniais nesantiems žmonėms pateikti reikalavimus be jokių apribojimų, ir pan. Tai taip pat vyksta gana sėkmingai. Kodėl? Nes pareiškėjų nėra tiek daug. Tai galioja kalbant ne tik apie pagrobtus meno kūrinius, bet ir apie pirmuosius du punktus.

Kaip jau ir Faina minėjo, taip ir mūsų atveju iš tų 120 000 žydų, kurie gyveno čekų dalyje Čekoslovakijoje, išgyveno apie 5–7 proc. Todėl trečiojo punkto – nuosavybės be paveldėtojų – mes taip niekada ir nesiėmėme spręsti, tačiau, manau, dabar atėjo laikas ir šiam klausimui. Nes (kai kurie iš jūsų tai puikiai žino) įkūrėme Holokausto aukų fondą, kuris palyginti sėkmingai dirba su žydų paveldu, t. y. su kapinių, sinagogų rekonstrukcija, investavimu į edukacines programas ir t. t. Fondas taip pat rūpinasi išgyvenusiaisiais.

Iš Vyriausybės gavome investicijų du kartus. Pirmoji gauta gana didelė suma dabar jau išdalinta. Todėl kreipėmės į Vyriausybę vyriausybių pasikeitimo metu, t. y. kreipėmės į naująją Vyriausybę, prašydami dar kartą mus paremti, ir mums pavyko. Į fondą investuotų pinigų užteks penkeriems metams. Kas bus po penkerių metų, kol kas sunku pasakyti. Manau, dabar turėtume sugalvoti kokį nors konstruktą, kuris suteiktų mums tam tikrą saugumą ir neverstų mūsų po penkerių, dešimties ar daugiau metų eiti su skrybėle pas Vyriausybę, kad ir kokia ji būtų, ir maldauti. Galbūt dabar atėjo laikas rasti teisinį sprendimą, kaip, pavyzdžiui, Austrijoje, kur yra priimta vadinamoji „Judengesetz“ [vok. „žydų teisė“].

Kol kas ši idėja vis dar „miega“, vis dar laukiame, kol pradėsime ją įgyvendinti. Tai lyg tradicinis pustuštės taurės įvaizdis – ar mums sekasi, ar nesiseka. Tam tikra prasme galima sakyti – taip, o tam tikra prasme – ne.

Paskutinė pastaba – jau daugiau kaip dešimt metų kasmet vykstame iš vienos konferencijos į kitą. Prieš kurį laiką mes diskutavome apie tai su keliais draugais Terezine ir padarėme išvadą, kad būtų gerai sukurti tam tikrą mechanizmą, kuris ne tik būtų atsakingas už tolesnius veiksmus po konferencijų, bet ir stebėtų kasdienę pažangą. Tokia idėja iš tiesų įgyvendinta įsteigus ESLI – Europos Šoa paveldo institutą. Šiai idėjai pritarta 2009 metais per Čekijos pirmininkavimą, o veiklą institutas pradėjo po metų. Kaip kai kurie iš jūsų prisimenate, šį institutą įsteigė ir finansavo Čekijos vyriausybė, t. y. Čekijos užsienio reikalų ministerija. Ir, manau, tai viena iš priežasčių, kodėl šis projektas nebuvo sėkmingas – kai kurie Čekijos užsienio reikalų ministerijos atstovai kėlė klausimą, kodėl čekai turėtų diskutuoti su lenkais apie restituciją, nes tai nesąs mūsų vaidmuo.

> **Sukūrėme religinių institucijų bloką, per kurį buvo kalbama apie praeities neteisybės atitaisymą, kompensavimą ir restituciją, ir tai buvo unikalu. Mes buvome pirmieji, sukūrę komisiją, kurioje žydų bendruomenė posėdžiavo kartu su Vyriausybe.**

Tada pamanėme, kad būtų gerai laikyti šį institutą kaip jau paruoštą produktą ir įkurdinti jį, pavyzdžiui, Europos Sąjungoje kaip NVO. Deja, tai neįvyko. Tad gal būtų laikas grįžti prie šios idėjos ir pagalvoti apie ESLI ar kokios nors kitos institucijos, kuri nagrinėtų šiandien mūsų aptariamus klausimus, atgaivinimą ar įkūrimą, tačiau lieka klausimas, kokia turėtų būti šios institucijos forma.

PIOTR PUCHTA

Piotras Puchta yra lenkų diplomatas, autorius ir aktyvistas, 2014–2016 m. jis vadovavo Lenkijos delegacijai Tarptautiniame Holokausto atminimo aljanse (IHRA). 2019 m. kovą Piotras Puchta baigė diplomato karjerą ir dabar yra Lenkijos žydų paveldo išsaugojimo fondo generalinis direktorius. Pagrindinė fondo misija – apsaugoti ir įamžinti išlikusius šalies paveldo objektus, tarp jų sinagogas, kapines ir mikvas, taip pat žydų kultūros paveldo paminklus.

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: LENKIJA

Sutinku su tuo, kas jau buvo pasakyta, t. y. kad Lenkijoje mūsų padėtis šiuo klausimu sudėtingesnė nei partnerių Čekijoje. Manau, jei imtume šias tris temas – bendruomeninį turtą, individualų privačių asmenų turtą ir be paveldėtojų likusį turtą, – galėtume sakyti, kad Lenkijoje dar esame pirmajame, t. y. bendruomeninio turto, etape, nors procesas prasidėjo 1997 metais, kai šalyje buvo priimtas įstatymas, reguliuojantis Lenkijoje valstybės ir religinių bendruomenių santykius. Aš nedalyvavau diskusijose, buvau tik įvairių tarptautinėje arenoje vykusių susitikimų, po kurių buvo priimtas šis įstatymas, liudininkas. Kaip jau buvo minėta anksčiau, diskusijos buvo labai gyvos, į jas įsitraukė daug dalyvių, nes buvo nuomonių skirtumų tarp Lenkijos religinių bendruomenių ir žydų organizacijų, kurios veikė už Lenkijos ribų. Vis dėlto galiausiai priėmus šį įstatymą pavyko prieiti teigiamą sprendimą. Monika Krawczyk kalbės apie teisinius aspektus, o aš norėčiau pristatyti esamą padėtį.

Taigi, 1997 metais priėmus šį įstatymą, atsirado galimybė teikti paraiškas Reguliavimo komitetui. Paraiškas komitetui teikė Lenkijos žydų bendruomenių sąjunga, iš viso buvo pateiktos 5 504 paraiškos. Iki šių metų [2019] gegužės pabaigos Reguliavimo komitetas iš minėtųjų daugiau kaip penkių tūkstančių paraiškų jau buvo nagrinėjęs 7 556 bylas. Iš jų 2 843 bylos buvo nutrauktos, o 669 bylų nagrinėjimas baigėsi susitarimu. Susitarimas reiškia, kad buvo priimti 535 sprendimai, kuriais paraiškos buvo patenkintos, t. y. turtas buvo grąžintas; 1 018 bylų buvo nutrauktos priėmus sprendimą netęsti reguliavimo proceso; 548 bylos baigėsi sprendimu atmesti paraiškas, o 105 atvejais sprendimams nepritarė Reguliavimo komitetas; 71 bylos nagrinėjimas buvo sustabdytas.

Kalbant apie susitarimus ir apie tai, kokių rezultatų jie davė, reikia pasakyti, kad pagal Reguliavimo komitete pasiektus susitarimus buvo išmokėta daugiau negu 28 mln. Lenkijos zlotų piniginė kompensacija; tai buvo kompensacija pagal pasiektą susitarimą, o bendra kompensacijos suma Reguliavimo komiteto sprendimu buvo šiek tiek didesnė nei 60 mln. Lenkijos zlotų. Tačiau per pastaruosius trejus metus stebimas gerokai sulėtėjęs tempas, kuris lemia pastebimą Reguliavimo komiteto darbo regresą, o tai reiškia, kad bylų nagrinėjama mažiau ir sprendimų priėmimas atidėliojamas be rimtos priežasties; procesai yra dramatiškai sulėtėję. Esminė to priežastis neaiški. Čia taip pat svarbu pasakyti, kad visoje šalyje atsakomybės sritys buvo padalintos, tai reiškia, kad Lenkijos žydų paveldo išsaugojimo fondas (toliau – Fondas) yra atsakingas tik už tas teritorijas, kuriose šiuo metu nėra žydų bendruomenių. Didžiuosiuose miestuose, tokiuose kaip Varšuva, Krokuva, Poznanė, iš viso devyniose vietovėse, kai turtas grąžinamas, jis grąžinamas žydų bendruomenėms, o kitose vietovėse, kuriose šiandien žydų bendruomenių nėra, atsakomybę už žydų paveldo išsaugojimą perima Fondas. Jis yra atsakingas už maždaug 3 500 paraiškų, iš kurių 600 – dėl kapinių. Iš visų 5 504 žydų bendruomenių pateiktų paraiškų Reguliavimo komiteto sprendimu Fondui buvo grąžinta apie 150 kapinių ir apie 150 kitų nekilnojamojo turto objektų. Kai turtas grąžinamas, Lenkijos įstatymai numato didelę naštą žydų bendruomenėms. Didelę dalį teigiamų teisinių sprendimų sudaro grąžinamas faktinis turtas, kapinės ir sinagogos. Apskritai tai yra turtas, kuris neduoda pajamų, perdavimo momentu beveik visais atvejais jis yra faktiškai sunykęs, o tai reiškia, kad teisėti savininkai, žydų bendruomenių vardu perėmę šį turtą, atsiduria užburtame rate: teisėti savininkai perima labai blogos būklės turtą ir neturi realių išteklių šiam turtui tinkamai sutvarkyti. Tokia yra šiandienos situacija.

> **„Didelę dalį teigiamų teisinių sprendimų sudaro grąžinamas faktinis turtas, kapinės ir sinagogos. Apskritai tai yra turtas, kuris neduoda pajamų, perdavimo momentu beveik visais atvejais jis yra faktiškai sunykęs, o tai reiškia, kad žydų bendruomenės, perėmusios šį turtą, atsiduria užburtame rate.“**

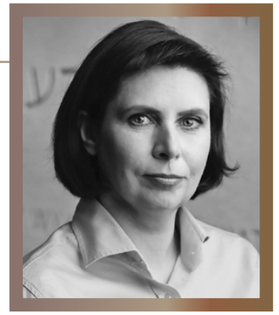

MONIKA KRAWCZYK

Monika Krawczyk gyvena Varšuvoje (Lenkija), yra advokatė. 2003–2020 m. ji užsiėmė privačia teisininkės praktika, o 2021 m. sausį pradėjo eiti Varšuvos žydų istorijos instituto direktorės pareigas. 1997–2003 m. dirbo advokatų kontoroje „CMS Cameron McKenna“ Varšuvoje, Turto finansų departamente. 1999–2020 m. buvo Vyriausybinės žydų nuosavybės restitucijos reguliavimo komisijos narė, 2004–2019 m. – Lenkijos žydų paveldo išsaugojimo fondo (FODZ) generalinė direktorė, 2019 m. sausio–spalio mėnesiais – Lenkijos žydų bendruomenės prezidentė. Šiuo metu ji yra Bendruomenės valdybos narė. Monika Krawczyk studijavo teisę Varšuvos ir Toledo (Ohajas, JAV) universitetuose, taip pat baigė žydų studijas Pardeso žydų studijų institute Jeruzalėje (Izraelis).

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: DAR KARTĄ APIE LENKIJĄ

Man didelė garbė ir didžiulis malonumas būti čia, Vilniuje, Lietuvos žydų Vilniaus Gaono sostinėje. Labai vertinu, Faina [Kukliansky], Jūsų pastangas organizuojant šią konferenciją, ji labai reikalinga.

Kas dešimt metų susitinkame aptarti „žydų reprivatizacijos“ klausimų. Nenoriu kartoti to, ką Piotras [Puchta] jau pasakė apie žydų bendruomeninio turto restitucijos padėtį Lenkijoje, todėl susitelksiu tik į keletą bendrų pastebėjimų.

Kadangi kalbame apie bendrąsias sąvokas, apie restituciją kaip procesą, atitaisantį ilgalaikius Holokausto padarinius, taip pat svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad nuo komunizmo nukentėjusios visuomenės, bent jau kai kurios iš jų, taip pat turi kur kas aktyviau spręsti nacionalizacijos proceso klausimą nei Holokausto epochos konfiskacijos. Pavyzdžiui, kai po Antrojo pasaulinio karo Lenkija buvo išlaisvinta, ji priėmė keletą teisės aktų, kurie faktiškai leido grąžinti nacių konfiskuotą turtą, ir šis procesas buvo susijęs su visais Lenkijos piliečiais, nepaisant to, buvo jie žydai ar ne. Lenkijoje turime papildomų veiksnių kalbant apie atsakomybę už vadinamąjį „žydų restitucijos“ klausimą, nes kalbant apie privačią nuosavybę daugeliu atvejų neįmanoma atskirti „žydų restitucijos“ ir „bendros / lenkų restitucijos“. Esmė ta, kad Antrojo pasaulinio karo metais Lenkija buvo visiškai okupuota; ji neturėjo jokios kolaboruojančios vyriausybės, kuriai būtų galima priskirti atsakomybę už konfiskavimą. Tai reiškia, kad Lenkija, kaip matome iš nuoseklios mūsų vyriausybių politikos, niekada nesutiks priimti jokių priemonių dėl Holokausto kompensacijų ar žalos atlyginimo, nes Lenkija nebuvo Antrojo pasaulinio karo kaltininkė. Jei ji eitų ta linkme, tai reikštų, kad Lenkija, kaip šalis, prisiima atsakomybę už kolaboravimą ir Holokausto vykdymą. To nebus. Todėl turime papildomų probleminių klausimų, kurie nėra iki galo suprantami įvairioms tarptautinėms žydų organizacijoms, įsitraukusioms į problemas, susijusias su Rytų Europa.

Kalbant apie privataus turto restituciją, Lenkijoje kelis kartus bandyta priimti naujus teisės aktus dėl komunistų valdymo laikais (1947–1989 metais) atimtos nuosavybės grąžinimo teisėtiems savininkams. Turėjome keletą teisės aktų, kurie buvo beveik priimti, tačiau paskutinę akimirką atmesti (arba, kaip sakome, „išsiųsti į kosmosą“), nes kai kurie aspektai sutrukdė juos priimti. Pirmiausia reikėtų paminėti 2001 metų sausio 26 dienos įstatymą, kuris sėkmingai perėjo parlamento teisėkūros procesą, tačiau jį vetavo Lenkijos prezidentas Aleksandras Kwasniewskis, motyvuodamas tuo, kad jame numatytas diskriminacinis Lenkijos pilietybės reikalavimas.

Donaldo Tusko Vyriausybė 2008 metais taip pat bandė priimti teisės aktą, tačiau irgi nesėkmingai. Argumentas prieš jo priėmimą buvo susijęs su įstatymo įtaka valstybės biudžeto deficitui, taigi, ir ES biudžeto ataskaitų teikimo reikalavimams. Šis įstatymo projektas buvo atmestas Seime (Lenkijos parlamente). Tai taip pat buvo puikus pasiteisinimas, kodėl jis nebuvo priimtas.

Varšuvos merės Hannos Gronkiewicz-Waltz iniciatyva 2015 metų birželio 25 dieną priimtas įstatymas iš tikrųjų riboja Varšuvoje esančių nekilnojamojo turto objektų reprivatizavimą dėl visuomenės interesų. Šį įstatymą Lenkijos prezidentas Bronislawas Komorowskis dėl didelių abejonių, susijusių su galimu įgytų teisių ir nuosavybės teisės apsaugos principų pažeidimu, perdavė Konstituciniam Teismui, tačiau šiek tiek vėliau – 2016 metų rugsėjo 17 dieną – jis vis dėlto įsigaliojo.

Dabartinė partijos „Įstatymas ir teisingumas“ (PiS) vadovaujama koalicinė Vyriausybė 2017 metų kovo 9 dieną priėmė įstatymą dėl kai kurių Varšuvos nekilnojamojo turto reprivatizavimo sprendimų atšaukimo. Buvo sudaryta speciali komisija, kuri peržiūrėjo reprivatizavimo atvejus, kai neva pažeidžiant įstatymą buvo priimti sprendimai dėl grąžinimo.

Šiandien apžvelgdami situaciją, kai teisė į prarasto privataus turto nuosavybę nebuvo grąžinta jo prieškario savininkams, kalbame jau apie trečiąją įpėdinių kartą, kuri galbūt dar siektų restitucijos. Jie yra ir etninės lenkų, ir žydų kilmės. Atsižvelgiant į tai, kas buvo minėta, jų teisinis statusas nesiskiria. Svarbus klausimas – ar jie jau pradėjo kokį nors teisinį procesą, kuriuo siekiama restitucijos, ar vis dar laukia naujo (kas niekada neįvyks) reprivatizavimo įstatymo.

Šiuo atžvilgiu esame beveik toje pačioje stadijoje kaip ir 1989 metais, kai Lenkija tapo demokratine valstybe, t. y. demokratine šalimi, kuri turi pripažinti teisines normas, įskaitant pagrindines žmogaus teises, dėl kurių susitarta tarptautinėse konvencijose ir Lenkijos Konstitucijoje numatytuose principuose. Nuosavybės pripažinimas ir apsauga yra vienas svarbiausių jos principų.

Nespręsdama restitucijos klausimo, Lenkija negerbia konstitucinių vertybių. Ši neišspręsta problema tęsiasi jau 30 metų. Pažvelkime į vieną iš pasekmių: Lenkijos civiliniame kodekse taikomas 30 metų senaties terminas, jeigu turtą įsigijo kitas asmuo, kuris nėra pirminis savininkas, net jei jis turtą įsigijo nesąžiningai (žinodamas, kad neturėjo teisės į jį). Tai reiškia, kad iš tikrųjų yra įteisinta, jog jei nesąžiningai įgyta nuosavybė viršija 30 metų terminą, turtas niekada nebus grąžintas, net jei jo būtų tinkamai pareikalauta per teisinį procesą.

Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta anksčiau, darytina išvada, kad tų žmonių, kurie, užuot laukę horizonte pasirodant naujo restitucijos reglamentavimo (jo istorija, regis, niekada nesibaigs), kovojo su dažnai dar 1989-aisiais sukurta esama teisine sistema, padėtis yra daug geresnė nei tų potencialių ieškovų, kurie „per amžius“ laukė galimai naujesnio ir geresnio restitucijos įstatymo.

Galiojanti bendroji teisinė sistema leidžia ieškovams teisių gynimo ieškiniams tiesiogiai taikyti Konstituciją, Civilinį kodeksą, Administracinį kodeksą su teise apskųsti neteisėtus nacionalizavimo sprendimus, reikalauti grąžinti juridinius įpėdinius į nuosavybės registrus ir kt. Tai ypač buvo įmanoma tiems prieškario savininkams ar jų įpėdiniams, kurie turėjo galimybę susipažinti su jų teisę ir paveldėjimą patvirtinančiais pirminiais dokumentais.

Deja, pralaimėjo tie, kurie tikėjosi ar pasitikėjo pažadais, kad bus priimtas naujas teisės aktas, supaprastinsiantis paraiškų teikimo procesą.

Šiandien, praėjus 30 metų nuo 1989-ųjų, atrodo, kad šis procesas niekada nebus supaprastintas, jis bus tik dar sudėtingesnis. Įrodinėjimo pareiga tenka pareiškėjui ir turi būti pagrindžiama pirminiais dokumentais (pavyzdžiui, žemės nuosavybės ir hipotekos registro įrašais, kitais nuosavybės dokumentais, kurie gali būti arba nebūti prieinami viešuosiuose archyvuose arba teismuose).

Tai pasakytina ir apie žydų bendruomenės turtą, reglamentuojamą 1997 metų vasario 20 dienos įstatymu. Kai kuriais atvejais neįmanoma rasti ieškinį pagrindžiančių dokumentų. Kai kuriose pokomunistinėse šalyse buvo supaprastinta bendruomeninė žydų restitucija. Čekijoje, atrodo, užteko pateikti turto adresą ir pareiškimą, kad tai žydų turtas, ir Vyriausybė patvirtindavo grąžinimą (atlikusi savo patikrą). Lenkijoje buvo laikomasi visiškai kitokio požiūrio – ieškinį teikianti žydų bendruomenė turėjo pateikti visą dokumentų rinkinį. Kai kuriais atvejais šių įrodymų tikrai neįmanoma pateikti.

Kitas gana svarbus klausimas – 2009 metų Terezino deklaracija. Ji nėra privaloma, bet yra analogiška Jungtinių Amerikos Valstijų 2017 metų JUST įstatymui.

Tai iš tiesų labai įdomus atvejis, kaip tarptautinė viešoji teisė ne tik veikia savaime, bet ir paskatina vidaus teisės aktų priėmimą. JUST įstatymas yra nacionalinis teisės aktas, tačiau jis iš tikrųjų turėjo įtakos kitų šalių priimtiems teisės aktams.

Dėl minėtojo įstatymo įtakos Lenkijoje „lenkų gatvė“ dvejus

metus nuolat baiminasi ir panikuoja, kad „žydai“ grįš ir pasiims visą turtą, kuriame gyvena žmonės. Tai buvo puikus argumentas kraštutiniams dešiniesiems, kurie dabar renka gatvėse parašus dėl teisės akto projekto, kurį ketina pateikti Lenkijos parlamentui. Jų tikslas, cituoju: „Prieštarauti žydų organizacijų reikalavimams.“ Ir kas žino, ar JUST įstatymas neprisidėjo prie tos padėties, kad Lenkijos valdančioji partija „Įstatymas ir teisingumas“, kuri politinėje dešinėje teigė esanti

taip toli, kad „toliau tik siena iš dešinės“, dabar iš tikrųjų kraštutinėje dešinėje turi konkurentų, laimėjusių keletą vietų Lenkijos parlamente per 2019 metų spalio mėnesį vykusius rinkimus, ir, esu tikra, sulauksime daug labai įdomių diskusijų. [Šio straipsnio publikavimo metu naujoji dešiniųjų partija „Konfederacja“ pateikė Seimui įstatymo projektą „Stop-477“, o pirmasis svarstymas įvyko 2020 metų balandį].

Iš tiesų džiaugiuosi, kad Vokietija perims pirmininkavimą Europos Sąjungai, nes vienas iš svarbių darbotvarkės klausimų bus kova su antisemitizmu, ir šiuo metu atrodo, kad Vokietija pirmininkavimo metu galėtų daug ką pasakyti Lenkijos dešiniesiems, kurių antisemitiniai pareiškimai skamba Lenkijos parlamente.

Tokių pareiškimų girdėti, tad tolesnės diskusijos dėl privačios nuosavybės grąžinimo neišvengiamos, ir visų žvilgsniai nukreipti į žydų organizacijas. Taigi, stebime paradoksalią situaciją: mums, Lenkijos žydų organizacijoms, bus labai sunku pirmiausia paaiškinti, kaip istoriškai susiklostė situacija, ir kartu kovoti su sudėtingais dešiniųjų demagoginiais argumentais. Tai nepadės mums bendruomeninio turto restitucijos procese, nes reguliavimo komisiją, apie kurią kalbėjo Piotras [Puchta], sudaro po lygiai žydų bendruomenės ir Vyriausybės skiriamų narių, o bet kokiam teigiamam sprendimui dėl restitucijos reikia bendro sutarimo. Žydų pusė visada sutinka, kad mes turėtume gauti kompensaciją, kad reikalavimas yra teisėtas, kad visi įrodymai pateikti ir kad vertės apskaičiavimas yra teisingas. Deja, Vyriausybės pusė visada randa daug galimybių sulėtinti šį ir taip jau labai lėtą procesą ir jį apsunkina. Žydų pusei reikės argumentų, padėsiančių apginti jų poziciją nuo augančių kraštutinių dešiniųjų reikalavimų.

Kaip matote, šis klausimas yra labai politizuotas ir net jei mes koncentruojamės tik į teisinius dalykus, politika visada stovi už mūsų nugaros ir yra svarbus elementas visose šiose diskusijose.

Taip pat norėčiau paminėti, kad, nepaisant įdomių diskusijų aptariamoje srityje, viešajai tarptautinei teisei draudžiama kištis į nuosavybės klausimus, kuriuos reguliuoja nacionaliniai teisės aktai, tačiau kartu matome, kad Tarptautinė žmogaus teisių konvencija ir jos protokolai taip pat pabrėžia asmeninės nuosavybės, kaip svarbios žmogaus teisės, klausimą. Į tai iš tikrųjų galime atsižvelgti ieškodami sprendimų. Europos Taryba ir EBPO taip pat atlieka svarbų vaidmenį, skatindama šalis plėtoti demokratiją ir visišką teisinės sistemos viršenybę, todėl tikėkimės, kad tarptautinis indėlis taip pat turės įtakos Lenkijos įstatymų leidybos organams pozityviau galvoti apie restitucijos įstatymą ir tobulinti šiandienį procesą. Galų gale taip į lyginamuosius standartus žiūrima iš tarptautinės bendruomenės pozicijų, o šalys ir nacionalinės vyriausybės taip pat turėtų laikytis šių principų. Todėl dedu viltis į tokį žmogaus teisių organizacijų vaidmenį.

Dėkoju.

DMITRY KRUPNIKOV

Dmitry Krupnikovas yra Latvijos žydų bendruomenių tarybos vicepirmininkas ir Latvijos žydų bendruomenės restitucijos fondo (LEKOREF) pirmininkas. Šį fondą Taryba įsteigė 2016 m., kai Latvijos žydų bendruomenei kaip restitucija buvo perduoti penki religinės ir bendruomeninės paskirties pastatai. Visas grąžintas nekilnojamasis turtas buvo perduotas LEKOREF, kuris dabar rūpinasi šių pastatų valdymu ir išlaikymu. Tuo metu, kai Latvijos Saeima (parlamentas) per vienerius metus priėmė penkis įstatymus dėl restitucijos, Dmitry Krupnikovas buvo pagrindinis žydų bendruomenės atstovas restitucijos procese ir dalyvavo visuose derybų su Saeima etapuose.

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: LATVIJA

Esu Dmitry Krupnikovas, Žydų bendruomenės pirmininko pavaduotojas ir Latvijos žydų bendruomenės restitucijos fondo vadovas. Planavau skaityti pranešimą, bet bijau, kad dauguma žmonių užmigs, jei rodysiu skaidres ekrane.

Taigi, trumpa įžanga.

Latvijoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo apie 180 000, o prieš Antrąjį – apie 93 000 žydų, iš kurių 75 000 liko gyventi nacių okupuotoje Latvijoje. Pagal mūsų skaičiavimus, iš jų išgyveno 600.

Sovietų laikais žydų bendruomenė klestėjo, ją sudarė apie 36 000–40 000 žydų. Latvija tuo metu emigracijos į Izraelį klausimu buvo liberalesnė, todėl kai kurie žmonės, norėdami išvykti į Izraelį, pasinaudojo šia galimybe kaip pradiniu tašku, kai kurie net persikėlė iš Rusijos į Latviją.

Šiandienėje Latvijoje norėdamas gauti asmens tapatybės dokumentą turi nurodyti savo etninę kilmę. Ji nerodoma pase ar kitame išduotame dokumente, bet yra įtraukiama į Valstybės pilietybės ir imigracijos departamento registrus. Iš jų žinome, kad šiandien 8 620 žmonių yra nurodę esantys žydai. Remiantis mūsų skaičiavimais, Latvijoje būtų apie 12 000–15 000 gyventojų, nurodančių, kad yra žydai.

Latvija yra ir panaši į Lietuvą, ir skiriasi nuo jos. Abi šalis 1940 metais okupavo sovietai, 1941 metais – naciai, 1944 metais – vėl sovietai. Tačiau nacių okupacijos pradžioje Latvijoje laikinosios vyriausybės nebuvo. Sovietai 1940 ir 1941 metais konfiskavo turtą, nacių okupacijos pradžioje restitucijos nebuvo (nebuvo laikinosios Latvijos vyriausybės), tad iki 1991 metų restitucijos prasme mažai ką buvo galima nuveikti.

Žlugus Sovietų Sąjungai, Latvijos valstybė perėmė visą turtą ir buvo priimti net keli skirtingi įstatymai, numatantys restitucijos galimybę. Vienas jų buvo skirtas religinei ir bendruomeninei nuosavybei, kitas – privačiai nuosavybei.

Įstatymas dėl privačios nuosavybės grąžinimo buvo vienas liberaliausių Europoje, besikreipiančiajam nereikėjo gyventi Latvijoje, jis tik turėjo įrodyti, kad turi teisę į nuosavybę, ir ji buvo grąžinta, neatsižvelgiant į tai, kurioje šalyje jis gyveno. Daug žmonių pasinaudojo šio įstatymo suteikta galimybe susigrąžinti turtą.

Teisės aktai dėl religinės ir bendruomeninės nuosavybės taip pat buvo labai liberalūs, išskyrus vieną aspektą: tuo atveju, jei religinė bendruomenė, kuriai šis turtas priklausė 1940 metais, nebeegzistuotų, turtas, į kurį ji būtų turėjusi teisę, atitektų to tikėjimo religiniam centrui Latvijoje. Tačiau, kaip visi žinome, Latvijoje nėra nei žydų tikėjimo, nei žydų tikėjimo organizacijos. Baigus restitucijos procesą, 2003 metais buvo priimtas įstatymas, kad Rygos žydų bendruomenė atstovauja Latvijos žydų bendruomenei. Taigi, dauguma konfesijų Latvijoje atgavo savo religinį ir bendruomeninį turtą, t. y. namai kaimuose, kuriuose gyveno šventikai, vėl atiteko bažnyčiai. Pagal mūsų skaičiavimus, iš 315 religinių ir bendruomeninių nekilnojamojo turto objektų, į kuriuos žydų bendruomenės būtų turėjusios teisę, grąžinti buvo tik 35. 1989 metų pradžioje, žlugus Sovietų Sąjungai, Latvija greitai priėmė kelis įstatymus dėl konkretaus turto grąžinimo žydų bendruomenei: tai buvo ligoninė, žydų bendruomenės centras ir mokykla. Taigi, tuo metu atrodė, kad procesas judės gana greitai. Tačiau jis užstrigo ir, kaip jau minėjau, iš 315 mūsų sąraše buvusių nekilnojamojo turto objektų grąžinti tik 35. Galima sakyti, kad Liepojos žydų bendruomenė teoriškai turėjo teisę į 40 objektų, iš jų tik 7 buvo grąžinti, nes kai kurie objektai nebuvo grąžinti teigiant, kad turtas buvo perstatytas, atstatytas, modifikuotas sklypas, nurodant, kad iš tiesų nėra aišku, ar objektas iš tiesų yra tas pats. Todėl iš 315 grąžinti tik 35 nekilnojamojo turto objektai.

2005–2006 metais žydų bendruomenė ėmėsi identifikuoti ir kiekybiškai įvertinti religinį, bendruomeninį ir be paveldėtojų likusį turtą, į kurį turėtume teisę, ir susitarė su Latvijos Vyriausybe dėl įstatymo, kuris vėliau daugiau ar mažiau panašus, o teksto prasme labai panašus, buvo priimtas Lietuvoje, – dėl Geros valios fondo įkūrimo. Tada Vyriausybė jį pateikė Saeimai, o vienas žmogus Saeimoje, kuris, tiesą sakant, nė nebuvo Saeimos narys, paskambino keliems žmonėms ir pasakė: „Neturėtume to daryti.“ Taigi, projektas Saeimos nė nepasiekė.

Tai buvo 2006-ieji. Nuo to laiko realiai nepajudėta nė per colį. Prieš kelerius metus specialusis Jungtinių Amerikos Valstijų pasiuntinys su geriausiais ketinimais ėmėsi iniciatyvos, siekdamas atnaujinti procesą – pirmiausia nuo 5 nekilnojamojo turto objektų grąžinimo. Žydų bendruomenė prieštaravo dėl kelių priežasčių. Viena jų buvo ta, kad žengus pirmąjį žingsnį niekas neprisimins, jog reikia žengti kitą. Antroji – grąžintos vertybės bus našta bendruomenei. Taigi, buvo priimtas įstatymas, kuriuo buvo grąžinti 5 nekilnojamojo turto objektai, ir žydų bendruomenė perėmė 4. Penktas nebuvo perimtas dėl didelio atstumo nuo Rygos ir dėl to, kad tame mažame miestelyje žydų nėra. Vis dėlto bendruomenė nuolat gauna už jį mokesčių sąskaitas [juokas]. Iš bendruomenės taip pat reikalaujama, kad būtų sutvarkytas stogas ir nuvalytas sniegas. Mes visada teigėme, kad jo neperimsime, nebent tuo atveju, jei jį perduotume miestui, kaip tai buvo daroma su keliais kitais objektais, nes negalime jo išlaikyti. Tačiau pastatas yra tokios prastos būklės, kad ir miestas jo nenori.

Rygoje iš 3 gautų objektų tik vienas yra geros būklės, kiti du jau 20 metų stovi tušti. Galima įsivaizduoti, kokia yra nekilnojamojo turto būklė, o dabar mūsų prašoma juos prižiūrėti, sutvarkyti stogą ir sienas.

Yra keli momentai, kuriuos akcentuoja restitucijai prieštaraujantys

> **„Žydų bendruomenė prieštaravo dėl kelių priežasčių. Viena jų buvo ta, kad žengus pirmąjį žingsnį niekas neprisimins, jog reikia žengti kitą. Antroji – grąžintos vertybės bus našta bendruomenei.“**

žmonės. Vienas iš jų (dabar turiu tiksliai jį perskaityti) – kad Terezino deklaracijoje nurodyta, jog „jeigu tai nebuvo padaryta, rekomenduojame Prahos konferencijoje dalyvaujančioms valstybėms apsvarstyti nacionalinių programų, skirtų nacių, fašistų ir jų kolaborantų konfiskuoto nekilnojamojo turto problemai spręsti, įgyvendinimą“. Na, Sovietų Sąjunga gal iš pradžių ir kolaboravo su nacistine Vokietija, bet nuo 1941 metų birželio mėnesio ji kovojo su naciais, todėl kai kurie žmonės sako, kad tai nesusiję su Latvija, tad kodėl turtas turėtų būti grąžintas.

Kai kurie žmonės sako, kad jeigu Latvija grąžintų turtą, tai reikštų, kad Latvija buvo / yra kalta.

De facto Latvijos valstybė neegzistavo nuo 1940 metų birželio, todėl negalima teigti, kad Latvijos valstybė kalta. Tačiau ginčas išlieka. Taip pat nepadeda ir tai, kad žydų bendruomenėje yra labai maža grupelė ar organizacija, kuriai vadovauja žmogus, save vadinantis rabinu, nors ta grupė tokia maža, kad neturi minjano, bet jis teigia, kad restitucijos nereikia, negalima pinigais nuplauti kraujo. Ir tai geras pretekstas restitucijai besipriešinantiems žmonėms sakyti: „Štai yra toks vienas „tipas“, kuris sako, kad neturėtume to daryti, tai kodėl turėtume tai daryti?“ Žydų bendruomenių taryba apima 99 proc. bendruomenės. Bet vis dėlto atsiranda išsiskiriantis balsas.

Pernai vyko Saeimos rinkimai. Paprastai ketverių metų rinkimų ciklas yra priežastis sakyti, kad arba ką tik įvyko rinkimai ir mes vis dar neturime laiko spręsti šį klausimą, arba rinkimai vyks netrukus, todėl nėra laiko spręsti šį klausimą.

Tačiau šįkart, po praėjusį spalį vykusių rinkimų, šių metų birželį viena iš politinių partijų išdrįso pateikti įstatymo, kuris būtų susijęs su restitucija, projektą, panašų į Lietuvoje priimtą įstatymą dėl Geros valios fondo įsteigimo, ir atrodė, kad įstatymui pritars dauguma. Deja, kai kurios paramą žadėjusios politinės partijos pasitraukė, todėl projektas buvo atmestas. Vėliau, šių metų spalį, buvo priimamas biudžetas, o mokytojai ir medicinos darbuotojai rengė didžiules demonstracijas dėl per mažų atlyginimų. Tikimės, kad kitų metų sausį, kai situacija aprims, vėl bus bandoma spręsti restitucijos klausimą, tačiau nesame dėl to tikri.

Latvija žino JUST įstatymą, šioks toks susirūpinimas jaučiamas, bet, deja, nedidelis. Kartu norėčiau pabrėžti, kad Latvija pagal statistiką laikoma viena iš mažiausiai antisemitinių šalių Europoje. Čia buvo labai mažai incidentų. Turime labai draugišką Vyriausybę. Visi pripažįsta, kad latviai dalyvavo Holokauste. Birželį išrinktas Latvijos prezidentas yra pusiau žydas, pusė jo šeimos iš tėvo pusės buvo nužudyti Rumbuloje.

Praėjusią savaitę, šeštadienio vakarą, Rygos centre prie Laisvės paminklo vyko žvakių uždegimo ceremonija 1941 metais gete vykusių žudynių dienai paminėti. Renginį jau ketvirtus metus organizuoja du latviai, jų šūkis – „Prisimename, mums skauda, jie buvo mūsų dalis“. Ceremonijoje dalyvavo prezidentas, keletas parlamentarų ir net Nacionalinio aljanso, kuris yra tam tikra prasme dešinioji partija, atstovai.

Apibendrinant galima pasakyti, jog tikimės, kad šie klausimai bus išspręsti, nors iš esmės esame pačioje proceso pradžioje.

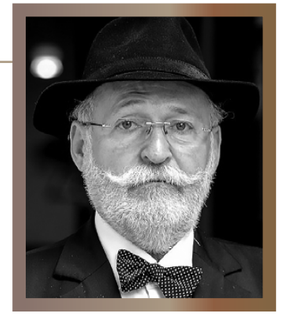

PÉTER FELDMÁJER

Dr. Péteris Feldmájeris yra viena žymiausių viešų žydų figūrų Vengrijoje. Jis įkūrė Vengrijos žydų bendruomenių federaciją MAZSIHISZ ir jau daugiau kaip 20 metų yra jos prezidentas ir viceprezidentas. Prioritetinis Péterio Feldmájerio darbo klausimas – Holokaustą išgyvenusių žmonių restitucija, taip pat Holokaustą išgyvenusių žmonių aprūpinimas. Jis atstovauja MAZSIHISZ federacijai tarptautinėse žydų organizacijose. Šiuo metu Péteris Feldmájeris yra ir Centrinės Vengrijos regiono MAZSIHISZ pirmininkas, Vengrijos žydų paveldo visuomeninio fondo MAZSÖK valdybos narys. Jis taip pat dirba teisininku. Turi keturis vaikus ir du anūkus.

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: VENGRIJA

Pirmiausia noriu padėkoti Fainai ir jos bendradarbiams, kad surengė šią konferenciją. Tariu „ačiū“, tikiuosi, tai tinkamas žodis. Manau, ši konferencija puiki. Taip pat noriu padėkoti iš Vengrijos ambasados šioje konferencijoje dalyvauti atvykusiam Misijos vado pavaduotojui ponui Charnowitzui, kuris yra arba buvo kažkur čia. Norėčiau padėkoti ir Andrew Bakeriui, kuris visada dirbo su mumis, pastaruosius 28 ar 29 metus mes visą laiką dirbame kartu ir pasiekiame puikių rezultatų.

Žlugus komunizmui, į valdžią atėjusi naujoji Vengrijos Vyriausybė nusprendė, kad būtina spręsti kompensacijos klausimą ir jį įgyvendinti. Iš pradžių buvo manoma, kad kompensacija taikoma tik komunizmo metu atimtoms žemėms. Nors Konstitucinis Teismas nusprendė, kad kompensacija turi būti taikoma visam turtui, Vyriausybė vis dar nebuvo nusiteikusi taikyti ją Holokausto metu padarytai žalai atlyginti. Vengrijos žydų bendruomenių federacija (MAZSIHISZ), kuriai vadovauju nuo pat jos įkūrimo, su tuo nesutiko. Ne kartą kreipiausi į Konstitucinį Teismą, kuris mano prašymu priėmė kelis sprendimus, patvirtinančius, kad teisių gynimo priemonės turėtų apimti ir komunizmą, ir Holokaustą ir kad aukų skirstyti negalima. Todėl iš esmės kompensacija turėjo būti taikoma visam atimtam turtui, o Holokaustą išgyvenusiems asmenims turėjo būti atlyginta vienodai. Kadangi komunizmo metu nužudyti ar įkalinti žmonės arba jų sutuoktiniai, vaikai ar giminaičiai turėjo teisę gauti vienkartinę kompensaciją, kreipiausi į Konstitucinį Teismą dėl šio įstatymo taikymo asmenims, nužudytiems per Holokaustą. Ilgai trukęs daugybės posėdžių Konstitucinio Teismo procesas baigėsi tuo, kad visi Holokaustą išgyvenę asmenys ir jų sutuoktiniai, vaikai ir kiti asmenys, įskaitant tremtinius ir priverstinius darbus dirbusius darbininkus, įgijo teisę į vienkartinę kompensaciją. Ši kompensacijos forma buvo unikali, nes nė viena kita valstybė nepripažino šeimos giminaičių reikalavimo. Mano prašymu buvo nurodyta, kad šios sumos mokamos ne tik Vengrijoje, bet ir užsienio šalyse gyvenantiems žmonėms. Taip pat ir Vengrijos žydai Izraelyje turėjo teisę gauti vienkartinę kompensaciją. Ši neprilygstama nauda sukėlė nemažai ginčų religiniuose sluoksniuose, nes daugelis ją interpretavo kaip „žudikų“ kompensaciją, o tai, ją pripažinus, reikštų atleidimą nusikaltėliams. Bet tai, kaip jau anksčiau sakė Dmitry, yra tik nuomonė. Mano motina niekada neprašė šios kompensacijos, ji visada sakė „ne“, nes tai būtų „kažkas“ už kraują. Ji buvo labai religinga.

Šios priemonės buvo įgyvendintos prieš Terezino deklaracijos pasirašymą. Holokaustą išgyvenę asmenys ir jų palikuonys gavo kompensaciją, todėl Vengrijos Vyriausybė gerokai aplenkė kitas Europos šalis. Kartu su individualiais ieškiniais buvo iškeltas ir žalos atlyginimo bendruomenei reikalavimas, pagrįstas be paveldėtojų likusio valstybinio turto kompensavimu. Derybose padėjo ir tarptautinės žydų organizacijos, ypač Pasaulio žydų kongresas, Israelis Singeris ir Pasaulio žydų restitucijos organizacija. Po ilgų ir aštrių ginčų tarptautinės organizacijos galų gale sutiko su pretenzijų dėl turto be paveldėtojų patenkinimu ir su tuo, kad toks turtas bus perduotas Vengrijos fondui; taip pat sutiko valdyboje turėti mažiau atstovų. Žydų paveldo fondą Vengrijoje (MAZSÖK) Vengrijos Vyriausybė įsteigė 1997 metais. Iš pradžių jis veikė kaip Vengrijos žydų bendruomenės sprendimų priėmimo asociacija, kurios veikloje dalyvavo kitų žydų organizacijų ir tarptautinių žydų organizacijų atstovai. Padėtis pasikeitė po 2010 metų, ir nuo tada Chabado judėjimas užima dominuojančią padėtį. MAZSÖK gavo valdyti įvairių nekilnojamojo turto objektų, iš kurių gautomis pajamomis siekė atgaivinti žydų gyvenimą, o kaip simbolinę kompensaciją iš muziejų organizacija gavo 10 meno kūrinių. Po 2000-ųjų, be septynių iš pradžių perduotų nekilnojamojo turto objektų, buvo atiduotas dar vienas objektas. Maža to, MAZSÖK buvo skirta nedidelė akcijų dalis, kurią turėjome teisę išpirkti Holokaustą išgyvenusių žmonių naudai, ir po šio proceso Holokaustą išgyvenę asmenys pradėjo gauti mėnesinį priedą prie pensijos, jis, kaip ir pensijos, vėliau kasmet buvo didinamas atsižvelgiant į infliaciją. Pensijų priedą iš viso gavo 21 737 Holokaustą išgyvenę asmenys. Šiuo metu Vengrijoje gyvena 5 084 Holokaustą išgyvenę asmenys, jie ir toliau gauna šį priedą.

Žydų organizacijos MAZSÖK įsteigimą laikė labai svarbiu žingsniu ir norėjo tęsti derybas dėl be paveldėtojų likusios nuosavybės kompensacijos. Pirmąjį XXI a. dešimtmetį Vengrijos Vyriausybė visada pabrėždavo ketinanti tęsti derybas, tačiau nesiėmė jokių reikšmingų veiksmų, o naujesni bandymai derėtis žlugdavo. Iki valdžios pasikeitimo 2010 metais buvo įsteigtas jungtinis komitetas prasmingam darbui pradėti. 2010 metais į valdžią atėjusi konservatorių Vyriausybė formaliai komiteto nepanaikino, pradėjo derybas, o vėliau komitetą pavertė bendru žydų forumu, tačiau po 2018 metų posėdžiai neberengiami. Net ir po 2010 metų Vyriausybė pritarė žydų organizacijų siūlymui, kad būtų rengiami moksliniai turto be paveldėtojų klausimų tyrimai ir teikiama parama mokslininkų darbams. Budapešto Holokausto muziejuje buvo įkurta mokslinių tyrimų komisija. Vengrijos Vyriausybė teikia reikšmingą finansinę paramą tyrimams, komisija kasmet rengia ataskaitas, tačiau jos nėra viešos ir su jomis negali susipažinti žydų organizacijų atstovai. Taigi, tai – paslaptis. MAZSÖK vykdo reikšmingą veiklą, siekdama padėti Holokaustą išgyvenusiems asmenims ir jų vaikams. Per pastaruosius penkerius metus MAZSÖK socialinei ir sveikatos priežiūrai kasmet skiria apie 12 mln. Vengrijos forintų (400 000 JAV dolerių). Holokaustą išgyvenusių asmenų vaikai, taip pat per karą žuvusių karių vaikai ir našlės yra Vengrijos visuomenės dalis, vadinamieji „karo našlaičiai“, todėl jie gauna įvairių išmokų pagal Valstybinę pensijų sistemą, reguliarią mėnesinę paramą ir gali naudotis kariuomenės ligonine. Todėl gali atrodyti, kad Vengrijos Vyriausybė laikėsi Terezino deklaracijos. Tačiau iš esmės Vengrijos Vyriausybė nutraukė derybas dėl turto be paveldėtojų kompensacijos, ir daugiau kaip 20 metų nepasiekta jokios pažangos. Konservatorių Vyriausybė rėmė ir remia Vengrijos žydų institucijas, žydų gyvenimą, religiją, kultūrą, švietimą precedento neturinčiu mastu, taip pat yra skyrusi daug lėšų tūkstančiams apleistų žydų kapinių išsaugoti ir atnaujinti, tačiau taip pat nuosekliai susilaiko nuo pretenzijų dėl turto be paveldėtojų kompensacijos patenkinimo. Yra priimtas įstatymas dėl iš žydų pavogtų meno kūrinių grąžinimo jų savininkams ar įpėdiniams, tačiau jis nėra įgyvendinamas. Iš principo yra galimybė susigrąžinti pagrobtus meno kūrinius, tačiau, mano žiniomis, beveik visi tokie ieškiniai iki šiol buvo atmesti. Žydų organizacijos nuolat reikalauja grąžinti meno kūrinius. Šiuo metu atliekami ir kito turto be paveldėtojų tyrimai, tačiau tyrimų rezultatai nėra žinomi, nors yra labai reikšmingi, nes visapusiškas tyrinėjimas apima ne tik nekilnojamąjį turtą, bet ir žemės ūkio, pramonės, meno ir komercinį turtą, tauriuosius metalus, juvelyrinius dirbinius, brangakmenius.

Tikėtina, kad už Vokietijos ribų Vengrija padarė daugiausia dėl Holokaustą išgyvenusių žmonių, tačiau vis dėlto mums dar toli iki teisingos kompensacijos žydų bendruomenėms. Praėjus dešimčiai metų nuo Terezino deklaracijos pasirašymo, Vengrijos Vyriausybė labai padėjo Holokaustą išgyvenusiems asmenims ir jų vaikams, tačiau tai nereiškia, kad Vyriausybė laikėsi 1947 metų Paryžiaus taikos sutarties 27 straipsnyje ir Terezino deklaracijoje numatytų įsipareigojimų. Šis procesas užtruks ilgai. Be paveldėtojų likusi nuosavybė yra labai sudėtingas klausimas žydams, taip pat ir Vengrijos Vyriausybei. Esame tikri, kad kada nors, šiandien, rytoj ar poryt, kažkas išspręs šią problemą, nes kalbama ne apie pinigus, o apie teisingumą. Tai mūsų pareiga ir tikiuosi, kad per ateinančius 30 metų tai įvyks.

DANIEL SETH MARIASCHIN

Danielis S. Mariaschinas yra tarptautinės organizacijos „B'nai B'rith International" vykdomasis viceprezidentas ir generalinis direktorius. Danielis S .Mariaschinas, kaip aukščiausiasis pareigūnas, vadovauja „B'nai B'rith International" ir prižiūri jos programas, veiklą bei darbuotojus visame pasaulyje. Jis taip pat yra „B'nai B'rith International" Tarptautinio žmogaus teisių ir viešosios politikos centro direktorius. Eidamas šias pareigas, Danielis S. Mariaschinas reprezentuoja „B'nai B'rith International" požiūrį ir pristato jos veiklą pasaulio lyderiams tarptautiniuose forumuose bei konferencijose, JAV Kongresui ir spaudai. Jis koordinuoja „B'nai B'rith International" veiklą ir politiką, atsižvelgdamas į žydų bendruomenei rūpimus klausimus. Danielis S. Mariaschinas dažnai kalba ir rašo apie Izraelio demonizaciją ir delegitimizaciją, pristato organizaciją ir jos veiklą įtakingoms pasaulinėms delegacijoms.

RESTITUCIJOS EUROPOJE REGIONINĖ PRAKTIKA IR IŠŠŪKIAI: KROATIJA IR SLOVĖNIJA

Pirmiausia noriu padėkoti Andy Bakeriui, su kuriuo, kaip ir daugelis jūsų, dirbau visus šiuos metus. Ir, kaip jau esu sakęs anksčiau, kai restitucijos istoriją rašo mokslininkai, išryškėja itin svarbus Andy vaidmuo, jo indėlis per daugelį metų išties tapo reikšmingas daugelyje skirtingų šalių. Šiandien jam jau ne kartą dėkojome ir jį minėjome, bet mūsų padėkų niekada nebus per daug, nes buvo būtina kam nors imtis vadovo pareigų, dėti pastangas, kad procesas vyktų sklandžiai, ir būti viso to proceso centru. Andy kaip tik ir buvo tas žmogus.

Andy anksčiau pasakė labai įdomų dalyką, svarbų siekiant tikslo, apie kurį kalbame. Kai kur restitucijos procesas pradėtas prieš 30 metų. Iš pradžių, pradėjus derybas su A, B ar C šalimi, šios sakydavo: „Pateikite mums geriausią praktiką, atsiųskite mums pavyzdį, kur tai veikia." Todėl iš karto tekdavo grįžti prie spausdintuvo ir spausdinti čekų, rumunų ar vengrų patirties pavyzdžių – tai buvo pirmieji mūsų pasiekimai. Ir, ko gero, naivi mūsų prielaida buvo ta, kad šalys, pamačiusios šias sėkmės istorijas, tiesiog paseks jų pavyzdžiu ir pasielgs taip pat.

Deja, taip nenutiko. Kiekviena šalis skirtinga, tačiau svarbiausias bendras vardiklis yra tas, kad nedaugelis šalių derybas dėl restitucijos pradėjo su entuziazmu. Tą patį šiandien girdėjome ir iš kitų pranešėjų.

Kitais metais [2020] bus minimos 75-osios Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinės ir 75-osios Holokausto pabaigos metinės, o mes vis dar kalbame apie tai, kaip mums pavyks susitarti su susijusiomis šalimis. Labai gaila, kad taip ilgai bandome tai įgyvendinti.

Dabar labai trumpai pateiksiu keletą faktų ir skaičių apie Kroatiją. Šioje šalyje 1940 metais gyveno maždaug 35 000–37 000 žydų, iš jų apie 30 000 buvo nužudyti per Holokaustą. Kroatijoje buvo įkurta Jasenovaco koncentracijos stovykla, kurioje žuvo apie 12 000–20 000 žydų, tarp jų 1 500 vaikų. Praėjusią savaitę ekskursijos metu dar kartą lankiausi šioje vietoje.

Įdomu tai, kad Kroatijoje žydai iš tikrųjų buvo įvairiais būdais viktimizuojami. Per Holokaustą, valdant ustašių režimui, buvo konfiskuotas žydų turtas. Karo pabaigoje buvo trumpas laikotarpis, kai buvo vykdoma tam tikra restitucija, bet išgyvenę žydai net ir tada vėl prarado savo turtą, nes pagal tuometę politiką žmonės, negrįžę į tuometę Jugoslaviją, teisės į restituciją neturėjo arba žydai visiškai nepagrįstai buvo kaltinami kolaboravimu su naciais. Net ir tokiu atveju, kai gamyklos buvo konfiskuotos, o žydai prarado savo turtą, bet išgyveno, jie susidūrė su rimtomis kliūtimis. Kai kurie savo turtą susigrąžinti bandantys žydai buvo apkaltinti nelojalumu, nes fabrikai jiems nesant ir toliau veikė. Kokia paini argumentacija! Valdžios institucijos konfiskavo iš žydų fabrikus, tačiau jie toliau veikė – gal gamino padangas, gal saldainius, bet ką. Ir dėl to, kad jie veikė net ir žydų šeimoms ten nesant, žydai, siekę susigrąžinti savo turtą, tokios teisės neteko. Net tie, kurie turtą atgavo, vėliau susidūrė su komunistų valdžios vykdoma konfiskacija ir nacionalizacija. Po karo daugelis išgyvenusių žydų paliko šalį. O tuo metu norint išvykti, Jugoslavijos Vyriausybės nurodymu, buvo būtina atsisakyti savo paso ir didelės dalies turto. Taigi, teisė į turtą jiems buvo atimta vieną kartą, vėliau dar kartą ir dar kartą, kai jiems teko atsisakyti pilietybės. Pastaruosius 12 metų su Kroatijos valdžios atstovais diskutavome apie įvairias restitucijos kategorijas: apie bendruomeninę nuosavybę, privačią nuosavybę ir be paveldėtojų likusią nuosavybę. Tai tos pačios bendrosios kategorijos, naudojamos per derybas su visomis šalimis. Pilietybės klausimas taip pat yra svarbus veiksnys, nes daugelis šalių, tarp jų ir Kroatija, primygtinai reikalauja, kad pilietybė būtų būtina sąlyga norint įgyti teisę į restituciją.

1996 metais Kroatijoje priimtas Restitucijos įstatymas, tačiau jis taikomas tik nuo 1945 metų, o ne per Holokaustą ustašių režimo metu konfiskuotam turtui.

Kalbant apie pilietybę, verta pažymėti, kad 1996 metų įstatyme buvo laikomasi tokio požiūrio: jei užsienyje gyvenantys kroatai nebeturėtų Kroatijos pilietybės, jie galėtų pretenduoti į restituciją, bet tik gyvendami šalyje, kuri pasirašiusi dvišalę restitucijos sutartį su Kroatija. Tačiau tokių nebuvo. Galima įsivaizduoti, su kiek šalių, atsižvelgiant į užsienyje gyvenančių kroatų skaičių, reikėtų vesti derybas dėl sutarčių. Tai dar viena kliūtis, trukdžiusi daugeliui užsienyje gyvenančių emigrantų kroatų ir žydų iš Kroatijos pretenduoti į nuosavybę.

2011 metais Brazilijoje buvo nagrinėjama įdomi ne žydų kilmės kroatės Zlatos Ebinsbanger, kuri norėjo atsiimti savo turtą, byla. Moteris neturėjo Kroatijos pilietybės, be to, Kroatija nebuvo sudariusi dvišalės restitucijos sutarties su Brazilija. Zlatos Ebinsbanger pergalė teisme buvo labai svarbi, nes atvėrė galimybę bet kurioje šalyje gyvenantiems kroatams pretenduoti į savo turtą. Deja, kad įgyvendintų šį sprendimą, Kroatija turėjo priimti įstatymą, bet tai iki šiol dar nepadaryta.

Nuo to momento 2011-aisiais iki šių dienų, deja, vis dar nepasistūmėta į priekį, sprendžiant klausimus dėl turtinių pretenzijų. Kroatijos Vyriausybė grąžino žydų bendruomenei kelis bendruomeninius objektus, tačiau procesas dar nebaigtas.

Kalbant apie privačią nuosavybę, Vyriausybė per pastaruosius 18 mėnesių yra pareiškusi, kad peržiūri turto pretenzijas. Jie teigia išnagrinėję daugiau negu 240 žydų turto pretenzijų ir dar turi peržiūrėti apie 100. Pasaulio žydų restitucijos organizacija (WJRO) inventorizavo turtą ir dėl to yra žinoma, kad maždaug pusė žydų Kroatijoje gyveno Zagrebe ir vien šiame mieste buvo daugiau negu 2 150 nekilnojamojo turto objektų. Taigi, vien ekstrapoliuodami matome, kad jei Zagrebe buvo 2 150 nekilnojamojo turto objektų, o kitur – dar 2 150 nekilnojamojo turto objektų, galime kalbėti apie galbūt 4 300 objektų, dėl kurių Vyriausybės pripažintos ir svarstytos buvo tik 240 pretenzijų.

Teisės aktų dėl be paveldėtojų likusio žydų turto Kroatija nėra priėmusi.

Tas pats, kas vyko Kroatijoje, vyksta daugelyje kitų šalių ir sprendžiant šiuos klausimus vis dar tebekyla daug kliūčių. Pavyzdžiui, viena iš jų yra susijusi su dažnais rinkimais. Kuo arčiau rinkimai, tuo mažiau entuziazmo spręsti restitucijos klausimą turi ne tik Kroatijos, bet ir bet kuri kita valdžia, nes bijo, kad tai gali tapti aktualiu klausimu rinkimų metu. Taigi, judama labai lėtai.

Noriu pasakyti, jog vienas iš labai svarbių teigiamų dalykų yra tai, kad Kroatijos kultūros ministrė iš tikrųjų yra labai toli į priekį žvelgiantis žmogus. Ji labai glaudžiai bendradarbiavo su WJRO atstovais dr. Wesley Fisheriu ir Ivanu Ceresnjesu, kurie diskutavo su Kultūros ministerija dėl pagrobtų meno dirbinių ir dėl žydų kapinių Kroatijoje atkūrimo. Džiaugiuosi galėdamas pranešti, kad juntama tam tikra pažanga. Beje, Kroatija sausio mėnesį pradės pirmininkauti ES, ir mes Kroatijos valdžios institucijoms sakėme, kad iki 2020 metų birželio 30 dienos, jų pirmininkavimo metu, bus tikrai puiki proga išspręsti restitucijos klausimą.

Dar labai trumpai – apie Slovėniją. Įdomu tai, kad Lenkijoje 1939 metais gyveno 3,3 mln. žydų, o 1940 metais Slovėnijoje – įvairiais skaičiavimais, nuo 850 iki 2 000 žydų. Slovėniją karo metu pasidalino trys Ašies šalys: Vokietija, Italija ir Vengrija.

Nepaisant to, Slovėnijoje, kaip ir daugelyje kitų šalių, žydų valdomų nekilnojamojo turto objektų buvo daugiau nei žydų kilmės gyventojų, daugiausia dėl to, kad didžioji jų dalis turėjo verslų ir ne tik nuosavų privačių rezidencijų, bet ir gamyklų, biurų, parduotuvių. Tačiau jau ilgai, maždaug 12 metų, taip pat labai lėtai vyksta derybos dėl restitucijos. Pasaulio žydų restitucijos organizacija ir Slovėnijos Vyriausybė dabar bendromis pastangomis inventorizuoja turtą, ir procesas, regis, pamažu juda į priekį. Šiandien žydų bendruomenė Slovėnijoje yra labai maža, vos apie 150 žmonių.

Neseniai susitikome su bendruomenės vadovais. Šiuo metu dar neturiu jokių rezultatų, išskyrus pastebėjimą, kad procesas jau vyksta 12 metų, ir kuo daugiau laiko praeina, tuo sunkiau pasiekti norimus rezultatus. Tačiau 2020 metų pavasarį grįžtame tęsti derybų.

Taigi, štai tokia ataskaita apie šias dvi šalis.